

INSTITUTO PLURINACIONAL DE ESTUDIO DE LENGUAS Y CULTURAS (IPELC)

TOMAS KATARI-KURUSA LLAWI QHICHWA RUNA SIMI KAWSAY JATUN WASI
INSTITUTO DE LENGUA Y CULTURA DE LA NACIÓN QUECHUA
"TOMAS KATARI - KURUSA LLAWI"

QHICHWA SUYUMANTA K'USKIY ÑANCHARIY

**Qhapaq ñanta purispa riqsinchik
yachanchik**

Kawsaymanta simikamaykunamanta k'uskiykunamanta ima t'aqa

Qullasuyu

Título: Qhichwa suyumanta k'uskiy ñanchariy

Autor: Instituto Plurinacional de Estudio de Lenguas y Culturas – IPELC

Instituto de Lengua y Cultura de la Nación Quechua “Tomás Katari - Kurusa Llawi”.

Depósito Legal: 2-1-281-2022 P.O.

Walter Gutiérrez Mena

IPELC Wasimanta Kamachiq

Ángel Ballejos Ramos

QHIRUSIK Wasimanta Khuskakamaq

K'uskiy Ruwaqkuna:

Equipo Técnico del Instituto de Lengua y Cultura de la Nación Quechua

Waturiqkuna

Equipo Técnico del Instituto de Lengua y Cultura de la Nación Quechua

Lantikuna

Equipo Técnico ILC Quechua

Juk ñiqi ñitisqa 2021 wata

Quchapampa - Bolivia Ñawra Suyu

IPELC:

Barrio Hamacas Plan 12. C/1 N° 4130
Santa Cruz de la Sierra - Bolivia

Celular: 71331543

Correo electrónico: ipelc@ipelc.gob.bo

Página Web: www.ipelc.gob.bo

ILC Quechua:

Sede Cochabamba, Cliza.
Mercado Central de Cliza

Celular: 68832436

Correo electrónico: ilcquechua@gmail.com

“Qhichwa siminchikta kawsachinallapaqpuniqa
qhichwallapitaq wasinchik ukhupi, ayllunchikpi, llaqtanchikpi,
llamk’ayninchikpi ima, rimarinanchikpuni kachkan. Mana qhichwa
simita kawsachisunchik chayqa maypichus tiyarispaqa,
ñuqallanchiktaq qhichwa siminchiktaqa wañuchispa
p’ampaykuchkanchik”

Gladys Marquez Frias

PRESENTACIÓN

Desde la creación del estado plurinacional de Bolivia, los 36 pueblos indígenas originarios son resguardados por la constitución Política del Estado, y una de esas naciones es justamente la nación Quechua, la cual es una de las naciones más grandes del país. Para la protección de las naciones originarias nació el Instituto Plurinacional de Estudio de Lenguas y Culturas, y con el trabajo conjunto con las organizaciones sociales nació el Consejo Educativo de la Nación Quechua (CENAQ), y con esto la necesidad de trabajar en la lengua quechua nace el Instituto de Lengua y Cultura Quechua (ILCQ).

Para el fortalecimiento de la lengua y cultura quechua se trabajó el texto denominado Lineamientos de investigación, donde se busca trabajar la investigación desde la Cosmovisión Quechua, dicho trabajo se va concretando desde hace varios años atrás.

Durante la realización de este texto se presentó varias dificultades en tres ellas la pandemia (COVID-19), que no permitía el avance de la investigación que se realizaba en las tres regiones de la Nación Quechua y con la Ayuda de los investigadores quechuas.

Este texto de investigación tiene tres partes: KUNAN PACHAPI UNAY PACHAPI QHICHWA KAWSAYNINCHIK, donde se contextualiza la cultura quechua, la segunda RIQSIYNINCHIKTA YACHAYNINCHIKTA YUYARINACHIK, donde se presenta los saberes y conocimientos de la nación quechua y la última parte: QHICHWA SUMANTA K'USKIY ÑANCHARIY, donde plantea la forma en la que se debería realizar la investigación en la lengua quechua.

Todas las investigaciones deben realizarse según las normas de escritura vigentes en la lengua quechua, siendo este texto una guía para futuras investigaciones.

Walter Gutiérrez Mena

Director Ejecutivo

Instituto Plurinacional de Estudio de Lenguas y Culturas (IPELC)

ÑANCHARIY P'ANQATA RIQSICHIY

Qhichwa suyumanta k'uskiy ñanchariy sutiyuq p'anqata riqsichiyta munayku, kay p'anqaqa qullayusup qhichwa simip kamachiyninmanjina, unay watakunamantaña llamk'ay puquy kachkan.

Kay Qullasuyup paqarisqanmantapacha, kimsa chunka suqtayuq suyu kawsayninkumantapacha jap'isqa rikhurinku, juknin suyutaq qhichwa suyu kachkan. Kay Qullasuyu sumaq saphinchasqa kananpaq **Yuriqi Simikuna Kawsaykuna Ñawra Suyumanta Jatun wasi (IPELC)** ñisqa paqarin, kay wasimanta pachataq khuska pawachaykunawan qhichwa suyumanta, **QHISUYAK wasi (CENAQ)** ima, **Tumas Katari - Kurusa Llawi qhichwa Runa Simi Kawsay Jatun Wasita (QHIRUSIK)** ñisqata paqarichirqanku, ajinamanta kay jisq'un p'unchaw chakrayapuy killapi iskay waranqa chumka kimsayuq watapi paqarirqa (9/08/2013), chaymantapachataq qhichwa kawsayninchik sumaq kallpachasqa kachkan, kay ñanchariy yanapayninwan tukuy yachayninchik k'uskisqa kayta atinanpaq ima kachkan, chayrayku kay **Qhichwa suyumanta k'uskiy ñanchariy** sutiwan kay p'anqa ruwakun, munayninqa k'uskisqa yachaykuna yachaywasikunaman chayanan tiyan.

Kay p'anqa ruwakuypiq aycha ch'ampay rikhurirqa, astawanqa kay watapi kay mast'arikuq unquy¹ sunq'ar qhuruCovid-19) sutichasqarayku mana anchata llamk'akurqachu, chayrayku runamasiman mana anchata chimpaykuyta atikurqachu, chaypaqtaq yachachiqkunawan yachayniyuq runawan ima qhawana yachaqaykunapi² (medios virtuales) rimanarikuspa, qillqanakuspa ima p'anqa tukukunankama llamk'ay ñawpaqman rirqa. Chay yachachiqkuna, yachaqkuna ima tukuy sunqunkumantapacha yanaparikamurqanku.

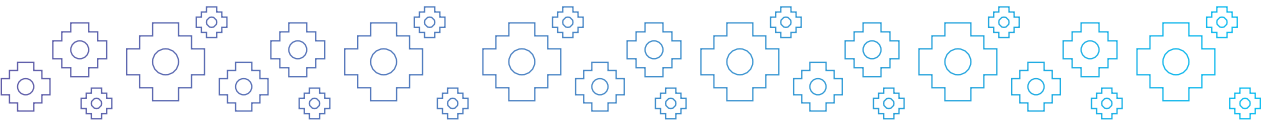
Kay p'anqaqa kimsa phatmapi rak'isqa kachkan: juk phatmaqa, Kunan pachapi unay pachapi *kawsayninchikmanta riqsichichkan*, kaypi jukchhikallanta imaymana qhichwa llaqta kachkanmanta rimakun; iskay phatmapi riqsiyninchikta, yachayninchikta, yuyarinachikta, ñawpaqta yayakuna payakuna yachayninkuta riqsichichkan, chaymanta imaynata nuna-munayta t'ukurqanku amuyarqanku³ ima chayta willachkan, tukuchanapaqtaq qhichwa runap yachayninta taripaymanta

---

1 Epidemia, enfermedad infecciosa que ataca a la población. Enfermedad contagiosa. Término utilizado en el quechua general del siglo xvii y actualmente es utilizado por las personas mayores.

2 Este término estamos utilizando de manera provisoria para designar medios virtuales.

3 Amuyay. V. conceptualizar.

rimarispá yuyay sut'inchakun; kimsa phatmataq qhichwa suyumanta k'uskiy ñanchariy, astawanqa imaynata k'uskina kasqanmanta rimarichkan, ajinamanta riqsiyta yachayta p'anqaman kutichina kasqanmanta yuyaykunawan tukuchan.

Kay p'anqaqa kunan qhichwa kamachiyanjina qillqakun, mana juk suyupi rimakusqanman jinallachu, astawanqa qhichwa runap rimayninmanjina unay simikunatapis, kunanpacha simikunapis, musuq simikunatapis qhichwa runa yuyaychakusqanmanjina ñiqichakun. Kunanpi runaqa ñawpa simikunata yuyarikuna kachkan, ajinallataq imamantapis rimarinachikpaq musuq rimaykunata paqarichinanchik kachkan.

Ruwaqkunaqa kay 'ñanchariy' p'anqa juk yanapay kananta tukuy masikunapaq riqsiyinchikta, yachayinchikta k'uskinankupaq llamk'anku, chaykunatataq imaymana yawirqa ruk'awikunapi jallch'akuspa qhichwa kawsaqkunaman, wawamanta machukama chayachinapaq kachkan. Ajinallataq wak masikunapis k'uskiyman sunqunku aysakunapaq mink'ariyku.

PACHICHAY

Kay p'anqa paqarinanpaq tukuy yanapakuq tata
mamakunaman sunqumantapacha pachi ñiyku,
yuyayniykichiqqa qhipa jamuq runamasikuwan
yuyarisqa kanqa.

Qillqaqkuna

RURI

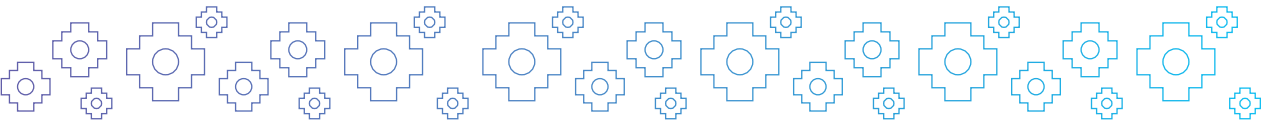
PRESENTACIÓN.....	5
ÑANCHARIY P'ANQATA RIQSICHIY	7
PAQTACHAY	15

I PHATMA

KUNAN PACHAPI UNAY PACHAPI QHICHWA KAWSAYNINCHIK

1. Qullasuyu qhichwa	18
2. 2001 wata yupaypi qhichwa runa	19
3. Qhichwa suyuypi kawsaymanta willay	19
3.1. Inka mit'api	19
3.2. Mitma mit'api	20
3.3. Qhispi kawsay mit'api	21
4. Qhichwa suyupi pawachaykuna	21
4.1. Unay pachapi pawachaykuna	21
4.2. Kunan pachapi qhichwakunap pawachaynin	22
5. Ayllunakuy, ayllupi kawsay	22
5.1. Pachamamawan kawsaypura	22
5.2. Ayllupi kawsaypura	22
5.3. Ayllupi yayakunap payakunap yachachiyninku	23
5.4. Ayllupi Wallpaykamay	23
5.5. Qhichwa ayllupi mikhuykuna	23
5.6. Raymikuna, takiykuna, tusuykuna ima	24
6. Pachamaman, apukunaman, wak'akunaman ima yupaychay	25
7. Yachay, ruwapayay, puquy	26

7.1. Tarpuy yachaykuna, uywakunata uyway mirachiy (Tecnologías agrícolas, crianza de animales y reproducción)	26
7.2. Puquykunata jallch'ay	27
7.3. Awaykuna, k'anallakunata, k'achanchaykunata ruway ima	27
8. Chhalanakuy, ranqay, rantiy ima	28
9. Nuna-munay	28

II PHATMA

RIOSIYNINCHIKTA YACHAYNINCHIKTA YUYARINACHIK

1. Sunqumantapacha yayakunata payakunata ima yuyarispa	32
2. Nuna – munay qhichwa runap kawsaynipi	35
3. Qhichwa runap yachayninta taripay	38
4. Kaswsayta uyway, kawsayta yachay	42
5. Tukuychanapaq	44

III PHATMA

OHICHTWA SUYUMANTA K'USKIY ÑANCHARIY

1. Llamk'ay wakichiy	46
1.1. k'uskiqkuna Llamk'ay wakichiynin	46
1.2. maypi mask'asunchik	47
1.2.1. Aylluta akllay	47
1.2.2. Aylluta riqsiy	48
1.3. imata mask'asunchik	48
1.4. rimanakunapaq wakichikuy	49
2. Ayllupi Llamk'ay wakichiy	49
2.1. imapaq mask'asunchik	51
2.2. imaynata pallasunchik	51
2.3. pikunawan pallasunchik	52
2.4. imawan yanapachikusunchik	53

3. Yachaykunata pallay	53
4. Yachaykuna q'ipi tantaynin	54
5. Qillqayta qallarina	55
5.1 Qhawariy	55
5.2 Ñawiriy, t'ukuriy	55
5.3 Qillqay	55
5.4 Siq'iy, ranti, filmación sutichasqa ima	56
6. K'uskiyta aylluman riqsichina	56
7. Qillqayta tukuychana	56
7.1. K'uskiyta qillqachay	56
7.2. Yachakusqanchikta qillqana	56
7.3. Ñawirisqa p'anqakuna	57
7.4. Yapaynin/ anexos	57
8. Qillqaymanta thalliyanta	57
9. P'anqa riqsichiy	58
Imata ñisqanmanjina simikuna	59
Ñawirisqa p'anqakuna	6
Yapaykuna	64

PAQTACHAY⁴

Kunan pachapi anchatapuni k'uskiykunamanta qhichwa yuyaymanjina umallina kachkan. Kunankamaqa, Jatun Mama Yachaywasikunapi jawa suyumanta jamuq, astawanqa Europa chiqanmanta yuyaykunawan k'uskiyqa ruwakuchkan, manataq kay ayllu yachaykunata chaninchankuchu⁵; Ajinallataq, chay yachachina wasikunapi ancha t'aqasqata kay k'uskiyta ruwanku, jawamantataq wakjinata qhawanku. Qhichwa runap yuyayninpiqa k'uskiykuna, mask'aykuna imapis ayllup sunqunmanta ñanchariyqa jamunan tiyan, mana jawa llaqtaq yuyayninmanjinachu kanan kachkan. Chayrayku kunan pachapi ayllu ukhumanta tukuy laya yachaykunapi yuyaykuna ima jamunan kachkan.

Kay k'uskiy ñanchariy p'anqaqa allinmanta imaynata k'uskiy ñawpaqman purinapaq yuyaycharin, chaymanjina ñawpa yachaykunata mask'anapaq pallanapaq, riqsichinapaq ima, chayrayku k'uskiqqa ayllup kawsayninta jap'iqanan kachkan, ajinallataq paykunaqa, ayllumanta yachaykunata yawarmasikunap kawsayninta, yuyayninta ayllumasikunawan kuska mask'akipamunan tiyan.

Kay Tukuyipi chiqanpi qhichawta rimanku, qillqanku jawa suyup yuyakunawan, kikillantaq yawar ayllukunapi rimakullan, jinapis tukuy laya yachaykunanchik pisimanata pisi chinkapuchkan, chayqa qhichwa masikunapaqqa mana wallikchu kachkan, chanta manataq ancha kanchu imaynata qhichwa kawsaymantapacha k'uski ñanchariy p'anqaqakuna qillqakamun.

Chayrayku tukuy qhichwakuna, rimaqkuna, mana rimaqkuna imapis p'anqata atinankupaq qillqayta kay k'uskiy ñanchariy paqtachakun.

K'uski ñanchariywanqa yachayninchik qhichwa kawsaymantapacha pallakipay, mask'akipay ima atikunqa ruway. Chay k'uskiypa puquyinqa, jallchasqa, jark'asqa, rikuchisqa, riqsichisqa, kallpachasqa allin qhawasqa kanqa.

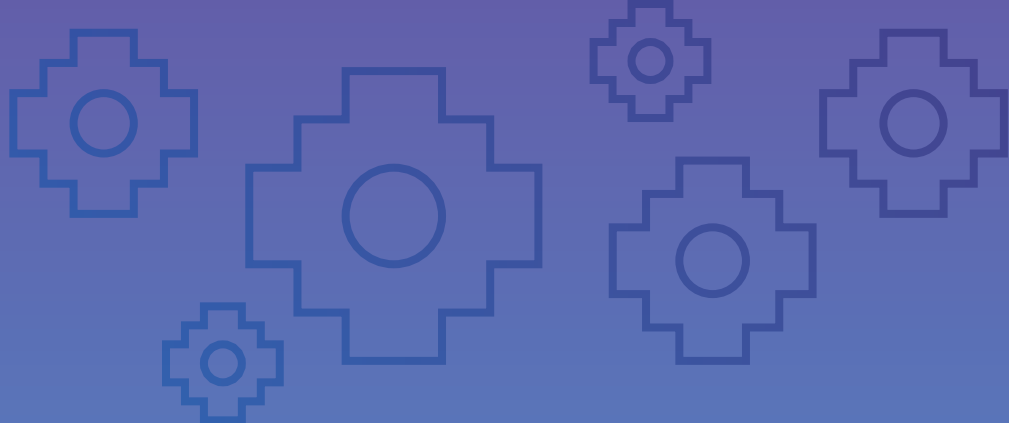
---

4 Phaqtachay- v. Justificar.

5 Chaninchay. V. Valorar. Apreciar.

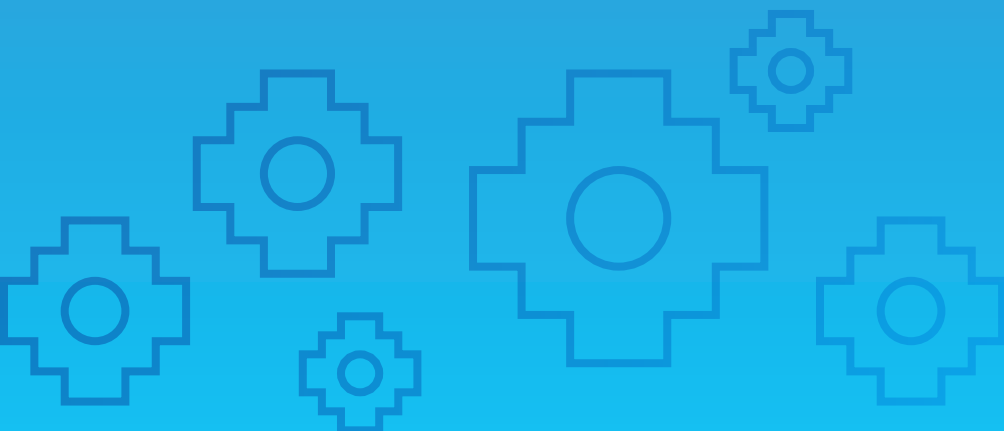

I. PHATMA

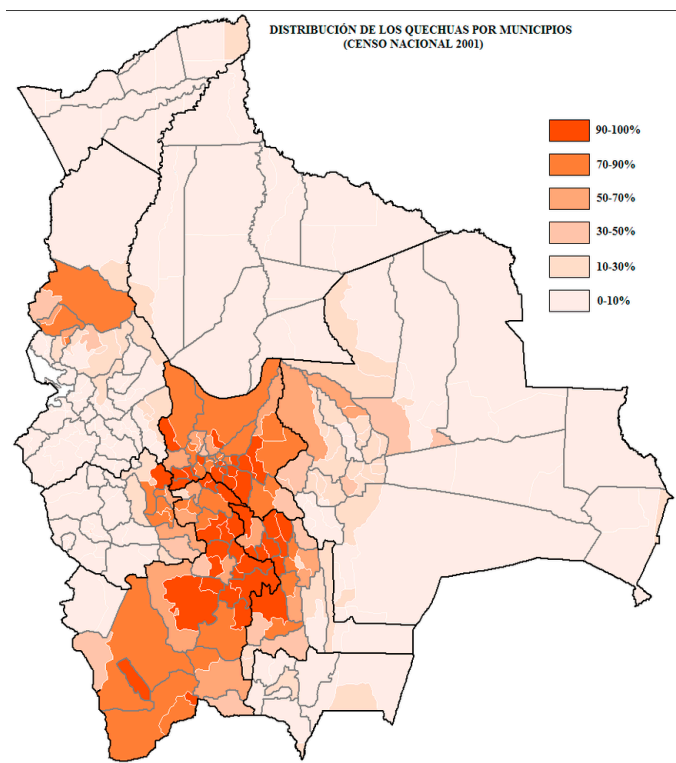
**KUNAN PACHAPI UNAYPACHAPI
KAWSAYNINCHIK**

KUNAN PACHAPI UNAY PACHAPI QHICHWA KAWSAYNINCHIK

1. Qullasuyu qhichwa.

Kay chiqankunapi qhichwakuna kawsanchik: P'utuqsi, Quchapampa, Chukichaka suyukunapi; ajinallataq Bautista Saavedra, Muñecas, Franz Tamayo, Camacho chukiyapu juch'uy suyumanta aswan juch'uy suyukunanpi kallankutaq; chanta Cercado, Ch'allapata, Abaroa, Poopo Uru Uru juch'uy suyupi qhichwa sunaqa kawsallankutaq.

Kay Qullasuyu jap'iypi qhichwa kawsayniyuqkuna astawan achkha kanchik. Qhichwa runaqa, pachamamawan puraqmanta sunquchakuypi kawsanchik, chay kawsanakuypi tiksipachata qhawarispa chakra puquchiyanta, awaymanta, wasichaymanta, uywakunamanta ima yachanchik, ajinallataq apukunawan, wak'akunawan sunquchakullanchiktaq, chayraykutaq, takiykunawan, tusuykunawan ima raymichakunchik.

2. 2001 wata yupaypi qhichwa runa

2001 watapi Qullasuyu llaqtap yupayninmanjinaqa juk junu phichqa pachak phichqa chunka waranqa phichqa pachak qanchis chunka suqtayuq runa karqanchik, chunka jisq'unniyuq watayuqkunamanta wichayman karqanchik.

a) Kayjina yupayniyuq juk chiqallanpi qhichwa runa tiyakuqkuna karqanku:

- P'utuqsi jap'iypi	414.838 qhichwa runa.
- Quchapampa jap'iypi	595.629 qhichwa runa.
- Chukichaka jap'iypi	88.427 qhichwa runa.
- Chukiyapu jap'iypi	117.587 qhichwa runa.
- Uru Uru jap'iypi	89.699 qhichwa runa.
Tukuypi:	1.306.180 qhichwa runa kanchik.

b) Wak kitikunapi qhichwa runa tiyaqkuna

- Pando jap'iypi	1.238 qhichwa runa.
- Santa Cruz jap'iypi	206.417 qhichwa runa.
- Beni jap'iypi	6.831 qhichwa runa.
- Tarija jap'iypi	29.910 qhichwa runa.
Tukuypi:	244.396 qhichwa runa kawsanku.

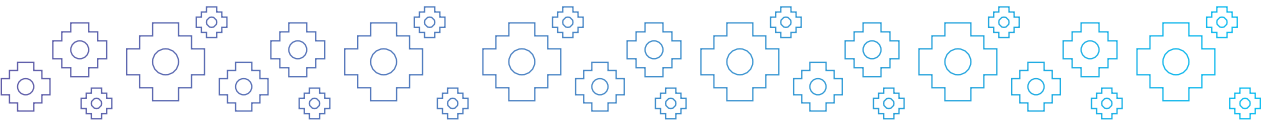
2012 watapi Qullasuyu yupakuymantajinaqa 1.281.116 jinallaña kanchik. Yapakunachiktaqa chunka jukniyuq watapi 275.460 runajina pisiyarpanchikchus pantasqatachus yupachikurqanchik, mana chayqa karu llaqtamanchus ripunku.

3. Qhichwa suyuyipi kawsaymanta willay

3.1. Inka mit'api

Inka Manku Qhapaq yanantin Mama Uqllu Qhusqumantapacha willakusqankumanjina qhichwallaqtakunata umallirqanku, jinallataq paykunaga Tawantinsuyuta apaykachaqkanku. Qhichwakuna tawantinsuyupi chinchasuyu, kuntisuyu, antisuyu, qullasuyupi kawsakurqanku kunantaq ñisunmanjina Colombia, Ecuador, Peru, Bolivia jinallataq Argentina ima sutiwan t'aqasqa kachkan.

Inka qhichwakunapaq riqsisqa karqanku, unaymantapacha allin ruwaypipuni imallapipis kasqanku, llamk'aypipis juk runajinalla sayariq kanku, khuskamanta ayninakuypi llamk'aq kanku, chanta mink'anakuypi, imatapis yanapanakuypi, khuyanakuypi ruwaq kanku, jinapis pachamanjina tukuy ruway kawsayninkuta tinkuchirqanku, (takiypi, k'analla ruwaypi, awaykunapi, llimp'ikunawan tukuy imaymanata riqsichirqanku.) qhichwa ruwaykuna kunankamanpis kachkallanpuni. Paykunaqa q'uñi jallp'akunapi, chiri jallp'akunapi ima kawsakurqanku.

Kay mit'apiqa ayllunakuypi runaqa tiyaq kanku, ajinataq ch'aki wata kaptinqa pirwachasqa puquykunamanta kurakakuna wakcha runaman puquykunata jaywaq kanku, llakiy kawsayqa ch'aki wata kaptin, pacha phiñakuptin, unquykuna ima rikhuriptinlla yarqhay kawsaqa chayamuq.

3.2. Mitma mit'api

Kay Abya Yalapi tiyakuqkuna allin kawsaypi kachkaptinku Europa suyumanta España llaqtamanta 1492 watapi q'ara runa chayamusqankumantapacha kawsayninchik tikrakun. Chay ch'apa runaqa, chayamuytawan tukuy chakrayuq jallp'akunata uywakunata suwatajina jap'ikapurqanku, ajinallataq qhuyakunatapis jap'ikapullarqankutaq, chaypi runa llamk'anankupaqtaq qhuya mit'ata jatarichirqanku; jallp'akunatapis jatuchaq yakuyuq kaqkunata runantinta phiñalla jap'ikapurqanku, chakrapi, qhuyapipis maqaspalla, jasut'ispalla llamk'achik kanku. Kay chiqanpi paqarikuqqa mana runajinachu qhawasqa karqanku.

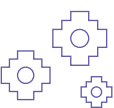
Tatakurakunapis jatuchachaq iñiñina wasikunatapis ruwachirqanku, chaypitaq misaman chay doctriberos ñisqa runataqa munaqta mana munaqta apaq kanku, ajinamanta nuna- munayninkuta, phichkuraspajina apukunata, wak'akunata, Pachamamata yupaychayta qunqachirqanku, watiqmanta apukunata, wak'akunta yupaychaqkunatataq q'apachay wasiman⁶ apaq kanku, wakintataq layqa wasiman riq kanku. ñispa wañuchiq kanku.

Mitma mit'aypiqa ancha llakiy kawsaypi ñawpa tatakunaqa saruch'asqa, qhisachasqa karqanku, yachayninkutapis suwakapurqanku, kay mit'api purun runap kawsayninkuqa ancha t'ugtisqa karqa ñin.

Chay llakiypi kawsayta manaña muchuyta munaspa, paykunaqa mana ch'inyakurqankuchu, chayaqinkuta mañaspa watan watankunata rimaq, puriq, qhapariq, uqharikuq ima karqanku.

---

⁶ q'apachay wasi. S. cárcel, penitenciaria. Muchuy wasi.

3.3. Qhispi kawsay mit'api

Kay qhispi kawsay mit'api maqanakuyki tinkuq runamasikunamanta yuyarikunachik tiyan, paykunataqa yupaychananchik kachkan. Chanta kaykuna karqanku:

Alejo Calatayud, Tomás Katari, Nicolás Katari, Andrés Túpac Amaru, Juwan Wallpa Rimachi, Mayta Zárate Willca, Bartolina Sisa, Esteban Carrillo, Miguel Betanzos y Julián Apaza, waranqa qanchis pachak pusaq chunka – waranqa qanchis pachak pusaq chunka jukniyuq watakunapi (1780 y 1781) maqanakuyta chay q'ara españoles kapkunawan qallarirqanku; chay tukuy jaqaykunaqa ñawita kicharichirqa, Ajinapi Chuqichaka llaqtapi 25 aymuray killapi 1809 watapi juqharikuy jatarisqanmantapacha, ayllu masikunaqa wakin Criollos ñisqawan khuska español nisqakunawan tukuy chhiqankunapi maqanakuyta qallarirqanku, kay tinkuyta 15 watata muchurqa tukukurqataq Ayacucho, Sepita, Coronilla, Sipe Sipe, Jumbati, Tumusla ima chiqankunapi maqanakuywan tukukurqa; chaymanta, Chuqichaqa (Kunan Sucre) llaqtapi qhispi kawsay tukuy yawar masikunapaq mañakurqa. Ichapis kay tinkuykunapiqa qhichwa runaqa wak kaypi paqarikuq runakunapis pakasqajina riqhurimunku, ajinapi Qullasuyu paqarirqa.

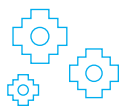
Ñapis Qullasuyu rikhuriptinqa manapuni purun runapaqqa allin kawsay karqachu, chayaqikunaqa kamachiykunapi mana churasqachu karqa, yachaywasikunapis llaqtapi tiyaqkunallapaq, qullqiyuqkunallapaq, ima yanapaykunapis paykunallapaqtaq karqa.

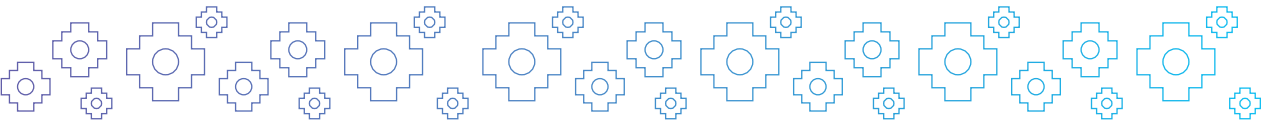
May achkha ñak'ariy karqa, jinallaman waranqa jisq'un pachak phichqa chunka iskayniyuq wata chayamun, chaypiqa kamachiyinqta nikurqa, kamachiqkunata Qullasuyu apaykachanankupaq chikllaysikunanku karqa, yachaywasikuna rikhurinan, chanta jallp'akuna jaywakunampaq kamachikuqa, jinapis kayqa juk janq'utiyay karqa, imaraykuchus: q'arakunalla chhikllasqa kayta atirqanku, paykunata mana yachaywasikunapi jawa yachaykuna, qhichwa chay kawsaykunaqa nillataq karqachu, jallp'ata jukchhikankaman rikurpachirqanku, paykunataqri jatuchaq jallp'ayuq kutipurqanku.

4. Qhichwa suyupi pawachaykuna

4.1. Unay pachapi pawachaykuna

Inka mit'apiqa pawachaykuna chunka chunkamanta ayllu kamachiymanjina ñiqichasqa ajinamanta karqa:

Chunka kamayuq.....umalliq	10 yawarmasikunata
Pachak kamayuq.....umalliq	100 yawarmasikunata
Waranqa kamayuq.....umalliq	1.000 yawarmasikunata
Junu kamayuq.....umalliq	10.000 yawarmasikunata
Suyu kamayuq.....umalliq	achkha suyukunata

4.2. Kunan pachapi qhichwakunap pawachaynin

Waranqa jisq'un pachak phichqa chunka iskayniyuq (1952) watamantapacha, pawachaykuna achkha riqhurirqanku.

Ayllukuna, Alkaltikuna, kurakakuna, (Comunidad, SubCentralia, Centralia Provincial, Federaciones chaymanta Confederación Sindical Unica de Trabajadores Campesinos de Bolivia) jinamanta qhichwakuna pawachasqa kachkan, sapa juk pawachaypata kamachiynin kapun chaymajina apaykachanakunakupaq. Jinapis qhichwakunaqa kamachiyninkumanajina apaykachanakunku.

5. Ayllunakuy, ayllupi kawsay

5.1. Pachamamawan kawsaypura

Qhichwakunap kayninkuqa pachamamawan kawsaypurapi, sumaq suk'achasqa kunankaman yachayninkuqa ruwakuchkallanpuni, chanta riqsichikuchkallanpuni, para yakupis k'uychijina qhichwa kawsaypiqa k'anchamuchkan.

Qhichwa runamasikuna pachamamawan khuskachasqa kawsakunchik. Ñisunmajina; k'uychi intiman k'asqaptinga ch'aki wata kananpaq, jallp'aman chinpaqtinga para wata kananpaq ñinku, jinallamantataq allin puquy kananpaq, atuq waqaptin mana allin pachachu kanqa, allqu waqaptin runa wañunanpaq ñinku; ayllu runaqa pacha willaykunata ajinamanta yachaqa kanku.

5.2. Ayllupi kawsaypura

Ayllup qutuchakuyninpi kitikunata ñawpaqllamanpuni aparinapaq yuyaycharikunku, kamachikunata tukuy ruwaykuna junt'akunanpaq jurqhurinku, yachaykunata, yawarmasikunaman yachachinku.

Kawsanakuypiqa mana phiñanakuspa imatapis ruwaq kanku, mana chayqa ima ruwanankupaqpis rimanarikuqraq qarqanku; ajinamanta qhichwa suyuta sumaqmanta sayarichinapaq, kuskamanta allin kawsayta mask'aq kanku, Chayta

taripanapaqtaq yawarmasipura imata tuwanapaqpis (qullqi jap`iykunapi, raymichaykunapi, jatun kamachi junt`aypi,wakkunapipis) yuyaychanakuq kanku.

5.3. Ayllupi yayakunap payakunap yachachiyinku

Amawta Mallku sutichasqakuna kamachiykunata, tupu junt`achakunata sapa p`unchaw kawsaypi, yawarmasi khuyakuypi yachachiq kanku, chanta paykuna ayllupi jatuchaq yuyaychaqkuna karqanku, mana kasukuyta munaqkunapaq kamachita jurqhuspa karqanku; chanta kay tatakunaqa qhichwa kitikunapi yachayninkumanjina allin yupaychasqa kanku. Jatun tata mamakuna ayllupi sumaq qhawasqa kanku, chantapis paykunaqa qhichwatapis ch`uyataraq rimarichkanku, kunan kunan wiñaqkunari kastilla kawsaywan chhapusqataña manaña ancha ch`uwatañachu rimarinchik.

5.4. Ayllupi Wallpaykamay⁷

Qhichwa kawsaypiqa kawsaypura chiqata purinanpaq wallpaykamay paqarirqa, chaykunataq kaykuna kanku: ama llulla, ama qhilla, ama suwa; yanapanakuy, jaywanakuy, ayni, mink`a ima kachkanku. Chay kamaykunata junt`aspa may allintapuni kawsakuq kanku, runakunaqa unaymantapacha allin ruwaypipuni imallapipis kasqanku, llamk`aypipis juk runa jinalla sayariq kanku, chaypi mink`a, waqi, ayni puraqmanta yanapakuna ima llamk`aypipis karqanku.

Juk jatun kamachiyqa *yanapanakuy* imaymana ruway kachkan, chaypaq ayninakunchik, mink`akunchik ima, chayman imallatapis kapuwasqanchikmanjina mana kapuqman jaywariy kasqa; ajinallataq imata mink`awaptinchikpis qhichpichasqata apaykachana

kasqanta willallawanchiktaq. Unayqa, inkakunap juk tukuy rikuq runata akllaq kanku, kay runamasita qhawaq kanku, imaytachus ayllup kapuyninta apaykachachkanku chayta qhawaq, ajinamantachá Qhispi jatun suti rikhurirqa.

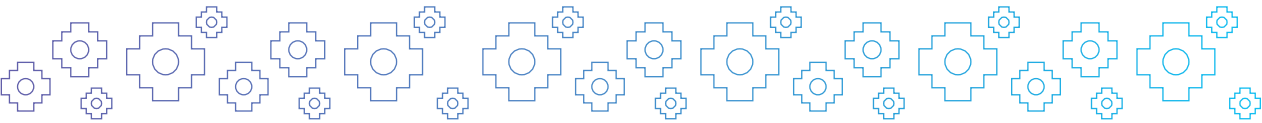
5.5. Qhichwa ayllupi mikhuykuna

Mikhuna wayk`uykuna lawa uchú, riwu llusp`ichi uchú, yuraq sara llusp`ichi uchú, Sara lawa, pitu, mut`i, jank`akipá lawa, tamal, khuchi phitanka, Waka kanka, waka willalli, masara, tujuri, misk`i lawa, qhunchu, tikti, lawa, wathia, lakayuti wathia, papa piqtu, riwu t`anta, sara t`anta, willalli, masara, llukllu, waka, kawra, uwija aychamanta t`impu, wallpa t`impu, phiri, chharachhara, jumint`a, papa uchu, papa wayk`u, jawri lawa, inchi mikhuna uchukupamikhuna, llulluch`a, lawa, achakana uchu, sara uchú, phisara, riwu uchú wak mikhuykunapiwan ima. riwu lawa, ch`uñu piqtu, jawas mut`i, sara mut`i, q`allu, riwu phiri, yana sara lawa,

---

⁷ Wallpaykamay. V. Poder en valores, valores.

jumint'a, t'anta lawa, papa wayk'u, uqa masarayuq, ch'uñu phuti, arwija phuti ima mikhuykuna karqa.

Kay p'unchawkunapiqa tukuy kay mikhuykunataqa wayk'ukuchkanraq; chayjinamantaqa wak mikhuykunapiwan ima maychus kawsayninkumanjina yapakullantaq, kay mikhuykuna astawan raymi p'unchawkunapi, ayllup tantakuyninpi, larq'a allaypi, pachamamap yupaychay p'unchawpi ima rikuchikun.

5.6. Raymikuna, takiykuna, tusuykuna ima

Qhichwa suyupiqá unaymantapacha pachamaman raymikuna ruwakun; unayqa wata muyuymanjina kay raymikuna kaq: Inti Raymi, Quya Raymi, Qhapaq, Inti Raymi, Pacha Puquy Raymi ima karqa, chay pacha mit'amanjinataq aranway, wanka, arawikuna, jaylli, qhachwa, jarawikuna kaq, takiykunapis, tusuykunapis chay raymikunamanjina karqa; kunanqa wakin chiqanpiqa España iñiykunawan chaqrusqaña kachkan, chayta k'uskiyta ruwaspaqa t'aqarina kanqa. Chuqichaka, Quchapampa, P'utuqsi, chukiyapu, Uru Uru suyukunapi kunankamapis kayjina tusuykuna takiykuna kanraq, ichapis manaña unay jinañachu kachkan.

Inti Raymi mit'api raymikuna: Inti illay suyariy, uywa k'illpiy, Pachamama Raymi (San Juan, San Pedro, Carmen, Virgen La Bella raymiwan pantasqa), Illay raymi (Santiago raymiwan pantasqa), chakra wakichiy raymi ajina wakjinayasqa rikukun.

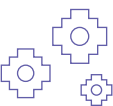
Quya Raymi mit'api: Miray raymi, Ayarichi, Amaru raymi, Q'aqchi raymi, wañuqkunaman raymi, Wayllunk'a raymi, Salaki, sawarachikuy raymi (Concepción, Santa Ana, Guadalupe, Rosario, Todos Santos, Santa Bárbara, Santa Cecilia ima raymikunawan pantasqa kachkan.

Qhapaq Inti Raymi mit'api: Warachikuy raymi, Rutuchiy raymi, Sawarakuy raymi, Chakra uyway raymikuna, Pukllay raymi, Taripanakuy⁸, Chhalanakuy, Pukara, Michkha puquykunaman raymi, (Navidad, Año nuevo, San Esteban, Candelaria raymikunawan pantasqa)

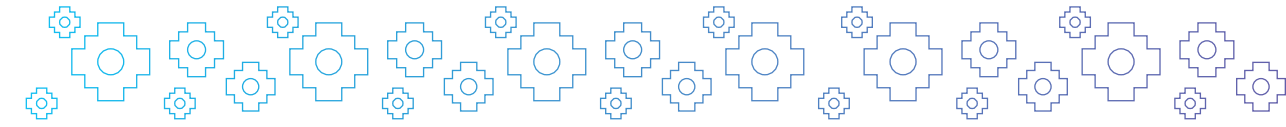
Pacha puquy mit'api:, Chakana raymi, Tinkuy raymi, Tatala raymi, Aymuyay raymi, Chakra qunakuy raymi, Chhalakuy raymi ima kachkan, chanta (Carnaval, Pascua, Corpus, Espiritu Santo raymikunawan pantasqa kachkan).

Wakin raymikunaqa Cristianismo sutichasqa lantikunawan chhapusqa kachkanku.

8 Taripakuy. V. Reciprocidad entre familias del hombre y la mujer; Reciprocidad y redistribución de los primeros productos agrícolas.

Jaylli takiy-tusuykunaqa chakrata puquchiypi kaykuna kanku: Trilla wayñu, taripakuy, t'inkachay, larq'pa pichay.

Jaylli yakiy -tusuykuna runap munayninmajina kaykuna kanku: P'aqpaku, Chunkituy, salaki, Takipayanaku, Ayayay wirita, Wayllunk'a, Jantanku, Tinkuy.

Jaylli takiy. tusuykuna yupaychaypi kaykuna kanku: Pukllay, Tinkuy, K'illpiy, Ayarachi. **Qhachwa** takiykunaqa kaykuna kanku: papa tarpuy, sara tarpuy, riwu tarpuy; papa, sara, riwu, jawas aymuray ima kanku.

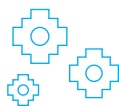
Juk munay raymiqa uma rutuku, juk, iskay watamanta uña wawata runatajina aylluman riqsikuq, sawaraku raymipi sawaraqkunaman t'ipakuqkunakamapis ruwakuchkanraq, chay tantakusqan qullqita q'uwaykunchik, ch'allaykunchik ima astawan miranpaq.

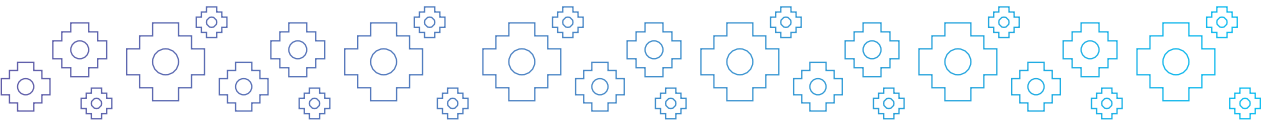
6. Pachamaman, apukunaman, wak'akunaman ima yupaychay

Qhichwa kawsayqa ayllukunapi kallpachakun, chaypaqtaq uywa ñaq'aykunata pachamaman jaywakun, chaywan runa-pachamama-apukuna-wak'akuna ima jukchakunku. Wak'akunaqa tukuy chiqanpi tarikun.

Imata ruwanapaqpis, puquy, ayllu sumaqta kawsananpaqpis yawar ayllu ukhupi kuka laqhita jaywanarikunchik. Jampirikunaqa willayta qunankupaq kuka laqhita ñawirinku; ayllupiqqa chakra sumaq puquyniyuq kananpaq Pachamaman jaywarikunchik, sumaq pacha kananpaqpis apukinaman mañarikuspa jaywarinchik, ch'allaykunchik ima.

Españamanta runa chayamuchkankumantapacha wakin apukuna, wak'akunapis chay santu lantikunawan patanchasqa santuman tukuchisqa ima kanku. yupaychaypis chaqrusqa kachkan; ñawpaqta wak'akuna, apukuna kallpachaq, kawsay qhawaq ima karqanku, chayraykutaq tata mamakuna ch'allaq yupaychay ima karqanku. Ajinapis urqu patapi wak'akunaqa kakullachkankupuni, runataq chaykunapi sutinta juqharispa yupaychachkallankupuni.

7. Yachay⁹, ruwapayay¹⁰, puquy¹¹

7.1. Tarpuy yachaykuna, uywakunata uyway mirachiy (Tecnologías agrícolas, crianza de animales y reproducción)

Qhichwa suyukunapiqa imaymana pachaqa, q'uñi jallp'a, qhichwa jallp'a, chiri jallp'a ima kan, chaymanjinataq runaqa unaymantapacha kunankamapis pachamamawan uywanakuspa kawsanku; paykunaqa jallp'ataqa sumaqta chaninchaq kanku. allinta puquykunata puquchinankupaqtaq imaynamanta wakichiq kanku, ajinataq suni¹² chiqakunapiqa Waru waruta ruwasqa papata, kiyuta ima tarpuq kanku, qhata qhata jallp'akunapitaq *Pata patata* rumiwan pirqaspa ruwanku, chakrata qarpanapaqtaq larq'akunapi yakuta apanku, ajinallataq yaku chakatata, purina chakatata ima puquykunata apanapaq ruwallaqaqtaq kanku. Jallp'api imaynana puquykunata tarpuspa puquchik kanku, kunakamapis chakra puquykunaqa kaykuna kanku:

Qhichwa kitikunapi: Kay kitikunapi sapa wata runaqa jallp'ata puquchinankupaq wakichinku, chaypi puqun: tukuy laya sara (yuraq, willkaparu, puka, q'illu, ch'uspillu, uchukullu); tukuy laya, uchu, purutu, arwija, jawas, lakayuti, ankula, sapallu; puqullantaq: lichuqa, siwilla, asillqa, aju, waynita, pirijil, apiyu, ripullu, rawanu, nawu, ch'illtu, rutila, uriqanu, lurasnu ima allinta puqurin.

Suni kitikunapi: Tukuy laya riwu, papa, uqha, kuymi, kiyuna, tarwi, siwara, papa lisa (ulluku), raqacha,

Yunka¹³ kitikunapi: Kay kitikunapi tukuy laya rurikuna puqun: kaña, lima, palta, paqay, chirimuya, kuka, laranja, papaya, limuna, kiwi, latanu, mantarina, wakkuna ima puqun.

Mana puquyllawanchu kawsakunchik, uywata uywaspapis allinta kawsanapaqqa yanapachikullanchiktaq, kaykunata uywanchik: unaymantapachaqa llama, wik'uña, allpaqa ima; qhipamanqa waka, uwija, wuru, kawallu, karwa, khuchi, allqu, wallpa, misi, waqkunapiwan ima uywanchik.

Qhichwa masakunaqa wakata uywanku, chaymanta masarata ruwananku, willallita mikhunankupaq ranqhanku, chanta ranqhanapaq ima uywanku Challwakunatapis uywallankutaq: *Ispi, panpaki, karpa, pijiriy* wakinkuna ima uywanku.

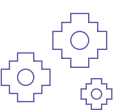
9 Yachay. S. Ciencia.

10 Ruwapayay. S. Tecnología.

11 Puquy. S. Producción.

12 Suni. Altiplano. En algunos lugares lo denominan puna, en estos lugares se enrrarese el aire.

13 Yunka. S. Valle tropical, Yungas en castellano actual.

Qhurakunapis makichakullantaq, paykunamanta jampikunata ruwaspa karqanku, ima unquyllamantapis pachata ñawirispajark'akuq kanku, ajinamanta qhichwa suyu jatunyananpaq, kay qhurakuna kan: lanti lanti, muña, wuraja, qhana, mansanilla, ch'uqu ch'api, ithapallu, wira wira, chhillkiwa, payqu ima; jampi sach'akunapis kallantaq: ch'akatiya, mulli, sut'u, wapuru, matiku, kalistu, arriyan, wituk, sawuku. sawintu, thaqu, kupal ima; wak sach'akunapis kallantaq. Jampiykamayuqkuna tukuy chiqanpi kan, aswan riqsisqaqa Kallawayakuna kanku, yachasqankuraykutaq tukuyñiqman mink'anku.

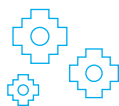
7.2. Puquykunata jallch'ay jukjinaman kutichiy ima

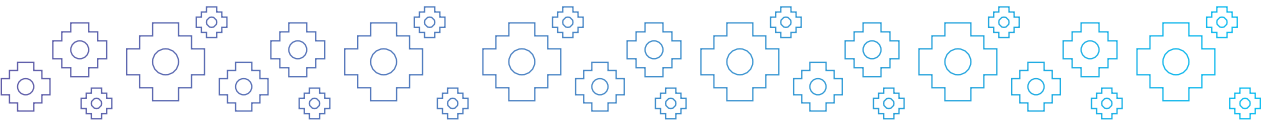
Qhichwa runamasikunaqa allinta puquykunasnintaqa jallch'akuq kanku ch'aki jallp'akunapi, maypachapicha ruwaspa karqanku *pirwakunata*, *phinakunata*, *qullqa pirwa khawa*. Puquykuna muchunanpaq ujinaman tukuchiq kanku sarata, riwuta ima llusp'iman, jak'uman ima tukuchinchik; papata, ch'uñuman tuntaman ima tukuchinchik; Uqata, uchuta, lakayutita, lurasnuta, uwata, jiwustapis ima qhachanchik; Aychataqa ch'arkinichik; inchista, kañata, sarata, siwarata ima aqhaman tukuchinchik.

Unayqa, Quchapampa sara puquchiypi, kamachiykunapi ima chawpi llaqta karqa. Inka llaqtamanta runa sarawan wak puquykunawan ima kawsakuq kanku, Tata inkakunaqa sarata qullqakunapi jallch'aq kanku, chayta maypichus puquykuna achkha tarikuq karqa chaypi ruwakuq kaq, chaypi unaypaq jallch'akunapaq, mana ackha mikhuna kaqtiq chaymanta urquhuq kanku; kunan pachapiqa chay qullqakuna Qutapachi kitipi rikukunraq chay qullqapi saraqqa mana thutaqchu. Kay Sipe Sipe kitimanta sarata tukuy inkap jap'iyninman rak'iq kanku.

7.3. Awaykuna, k'anallakunata, k'achanchaykunata ruway ima

Warmikunaqa wakin qharikunapis away kamayniyuq kanku, paykunaqa kawsaymanjina may chiqanpicha tiyakunku chaymanjina sumaqta awanku: llikllata, allmillata, aqsuta, punchuta, unkuta, kallsunata ima; p'acha kunatapis ruwanku: muntirata, riwusuta, ch'uluta, chumpi, warak'a, kañarita, q'aytu pantaluta, k'uyu pullirata, ch'uspata, kustalata, kamata, wayaqata, sinchata, karunata waqkunatawa ima, ruwallankutaq k'aspi jut'ata, qhara ujut'ata. Ajinallataq k'anallakunata ruwallankutaq: Manka, chuwa, qirukuna, p'uñukuna, wirkhikuna, p'uytulakuna, ch'illami waqkunatawan llink'imanta ruwakun; k'aspikunamantapis wisllakuna, chuwakuna, watiyakuna, jamp'arakuna, waqkunapiwan ruwakullantaq.

8. Chhalanakuy, ranqay, rantiy ima

Ñawpaq kawsaykunapiqa qhichwa suyunchikpi, yawar ayllukunaqa, chhalanakuymanta kawsakuq karqanku; chakrapi puquchisqankuta, uywakutapis chhiripi kawsaqkunawan q'uñipi kawsaqkunawan puraqmanta chhalanakuq kanku, ajinataq chiri chiqankunamanta kaqkunaqa q'uñi jallp'akunaman tukuy ima aparisqa chayaq kanku, chaypitaq runaqa puquyninkuwan suyaq kanku, qullqi phata mana ancha riqsisqachu karqa, kaytaqa qhapaq runalla jap'iq kanku. chayrayku jaqay pachakunapiqa tukuy ima kapuwasqanchikta kasqanmanjina tukuy sunquwan pachamamaq sutinpi waqinakuna tiyan.

Chay chhalanakuyta yuyaripa kunankamapis ayllukunapi yawarmasikunaqa chay yuyaywan puquchinchik, ajinamanta mikhuypurata chhalanakunapaq. Uyuni chiri ayllukunmantaqa kay yuraq quchamanta kachita q'uñi ayllukunaman chhalanankupaq unayqa apaq kanku, kunanqa ranqhakullanña.

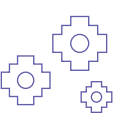
Qhichwa suyupiq; ñawpa watakunapiqa mana qullqitaqa riqsinachu kaq, chayrayku ñawpa kawsaqkunaqa puquykunata puquchispa, tukuy chay puquchiyninkutaqri kawsayninkumanjina chhalaykunata ruwaq kanku. Tukuy ayllumanta yawarmasikuna ayllumanta wak aylluman mikhuykuna q'ipirisqa chhalaykunata ruwaspa puriq kanku. Chantapis chakipi uywawan ima puriq kanku kimsa chunka p'unchwakuna ima kawsakuq karqanku.

Tata inkakunaqa mana qullqita riqsipchu kanku, paykuna tukuy puquykunata aylluman rak'iq kanku. Astawanqa kamachiqkunamanta, chakrapi llamk'aymanta, puquykuna jallch'anamanta, chhallanakuymanta kawsaq kanku. Chantapis kay mit'a karqa tukuy runa ayllupi llamk'aq puquykuna rikhurichinanpaq chay puquykuna tantakuytawan tukuy runaman jaywakuq karqa.

Ichas ñisunmanpis nama unayraqchu kay chhalanakuy karqa Ururu chiqanmanta runa kachita apamuq kanku sarawan chhalanankupaq, chanta wakin ayllumanta t'anta, jamk'a, t'urumanta qirukunata, rurukunata sarawan chhalakunanaq apamuq kanku. Kunan pachapiqa runaqa qullqichakunku llamk'aripa qarpaypi, sara tipiypi, jallp'a wakichiypi wasi ruwaykunapi, rankhaypi ima.

9. Nuna-munay

Qhichwakunaqa Inti raymipi, apukunapi, wak'akunapi, pachamama raymipi, apachitakunapi, jatun rumikunapi, qaqakunapi, illakunapi, ch'askakunapi, killapi, intipi, urqkunapi ima umallinchik, wakin chiqanpiqa saqra pachakunata jark'anapaq urqkunapi k'aspimanta chakatata churanchik, chaywan janaq pachapi chakana kachkan chayta yupaychanchik; yachaqqunaqa janaq pachata qhawaripa imayna

wata kananta yachanku. Tiยุกunapi, awatirikuna qhuyu k'uychi chay chiqankunaqa apuyniyuq kachkanku.

Ñawpa tatakuna mamakuna imaqa wak'aman, apukunaman ima kawsayninkumanjina yupaychaq kanku, kunakamapis maypicha kawsaq runa tarikun chaypi wak'akunaman apukunaman kawsaq masijina yupaychanchik rimanarikunchik ima; paykunapis runajinallataq khuchkachakunku. Apukunaqa jatuchaq kawsayniyuq urqukunapi kanku, wak'akunapis wakinkutipiqa kuchka tarikunku, paykunaqa may quri puquyniyuq, qullqi puquyniyuq kanku, chayraykutaq runamasifa juk urqu pata tukukuyninpi kawsaq llamakunawan yawarchaspa sullukunawan qararinku, mikhurichinku ima, allin llamk'ay kananpaq quri qullqi achkhamanta tarinapaq mañarikunku.

Unaypachapiqa tukuy runa ima jatuchiq urqukunapi, illakunapi, palumillukunapi ima yupaychaq kanku jaywanarikuyta q'uwanigta ruwarispa maychus Apukuna Wak'akuna mañasqanmanjina, qhawasunmanjinaqa kay p'unchawkunapi khuskan kuraqqa pachamamapi, urqukunapi ima yupaychasqankuraq, manataq qhipamanqa chinkanantaqa munankuchu, - mana jaywariptinchikqa parapis manaña kanmanchu.- ñispa runaqa phutisqa tarikunku.

Wak'akuna Apukunaqa unaymantapacha karqankupuni, tata inkakunaqa paykunawan rimanarikuq kanku, imayna kay pacha kawsay kananta yacharinapaq ima; astawanpis tukuy runaqa Apukunawan Wak'akunawan kawsaypurapi kawsakuq kanku, chayjina yachaykunata kawsaykunaqa españoles ñisqa chayamusqankumantapachaqa mana allin yuyaywanchu qhawarqanku, chantapis tukuy kay yachaykunataqa wak yachayman kutichiyta ruwarqanku.

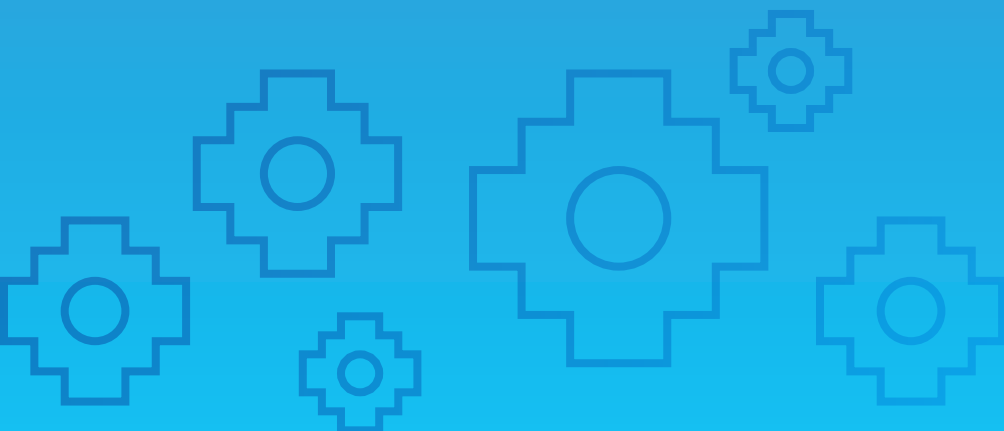
Apukunata, wak'akunata astawan riqsinapaq iskay phatmapi yapaypi ima taripayta atinchik.

II PHATMA

**KAWSAYNINCHIKTA YACHAYNINCHIKTA
YUYARINACHIK**

KAWSAYNINCHIKTA YACHAYNINCHIKTA YUYARINACHIK

1. Sunqumantapacha yayakunata payakunata ima yuyarispa

Qhichwa suyumanta kaqkunaqa Inkaq wawqimasinkuna panankuna kanchik; paytaq, Tawantinsuyuta kamarqa Abya Yalamanta juk jatun suyu kanankama, q'ara runa junt'aykampusapis, qhisachayta munawaptinchikpis imaymanapi ñawpa yayakunanchikman rikch'akunchik.

Chayrayku, *awqa intuqkunaqa*¹⁴ saqra ruwayta ruwasqankurayku, Ilaqtankupi yachayninku qhiparisqa kasqanrayku, jukjinata *nunamanta* yuyachakusqankurayku, qurillata munapayaq¹⁵ kasqankurayku ima, inkakuna qhapaq yachayniyuq kasqankuta mana rikurqankuchu, manallataq *nuna – munayninku* Pacha ñamninpi purinanpaq, tukuy kaqkunawan uywanakunapaq kamasqanta jap'iyqayta atirqankuchu.

Ajinallataq, *awqa intuqkuna* imaynatachá yuyaychakusqankumanjina kawsayninchikmanta yanchayninchikmanta ima willaykunata qillqarqanku, chayrayku Tawantinsuyutaqa 'imperio juk reynado' ñispa suticharqanku, ñillarqankuta clases sociales ñisqamanjina ñiqichasqa kasqanta; Paykunaqa Inkawan Quyanwan ima 'riyis' kasqankuta umanchakurqanku, chayraykutaq Ilaqtata ñak'ariypi jap'isqankuta.

Chayqa mana jinachu kasqanta musuq k'uskiykuna taripanku, Tawantinsuyupiq iskaq Inka kasqanku, ajinamanta paykunaqa quyankuwan tawantinsuyuta kamaq kanku; Awqa intuqkunaqa, iskaq inka kasqanta yachaspa ch'ampayki kasqankuta yuyaychakurqanku, Ilaqtankupiq yachasqalla karqa wawqipurapis kamayuq kanankurayku maqanakuyman yaykusqankuta, chayraykutaq Atawalpawan Waskarwan maqanakuypi kasqankuta yuyaychakurqanku.

Jaqay unay mit'api, juch'uy suyumanta kamaqkuna rimanakuypi kamachikunankupaq *kunakupi*¹⁶ tantakuy karqa; paykuna Tawantinsuyupaq kamachiykunamanta rimanakuq kanku, kaykunata *awqa inkuqkunaqa* inka aylluwan pantachikurqanku, manataq ajinachu karqa, Ilaqtankup

14 Awqa intuq, awqa yaykuq. adj. Invasor; Awqa intuy, awqa yaykuq. V. Invadir

15 Munapayaq. Adj. Codicioso.; Munaàyana, adj. Codiciable.

16 Kunaku. s. Consejo; Kunakupi. En Consejo. Kunawa, kunaqi. s. Consejero. Kunay. V. Amonestar, aconsejar, advertir.

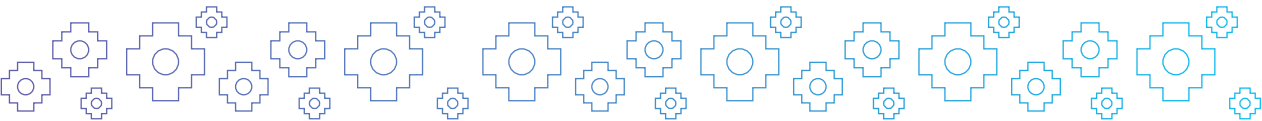

kamachiykunallanta junt'aq kanku, tukuytawantaq llaqtankuman kutipuw kanku, ajinapi mana inkap yawarmasinku kasqanku yachakun, ichapis ruwayninkumanjina ñiqichakuq kanku.

Imarayku imaynata suyunchik jatunyasqanta mana allin yuyaywanchu qhawaska karqa, paykuna kasqankumanjina jawcha¹⁷ awqa intuw kasqanchikta qhawachiwarqanchik; mana mayk'aq llaqtapura kawsanakuq yanapanakuq kasqanchikta jamut'arqankuchu; ñisunman suyuta jatunchanankupa Inkaqa, manachayri *kunakumanta* juk runa waqkunapiwan suyu awaykunata, kukata wak mikhuykunatawan kamachiqman jaywaq kanku; chay rimanakuypi llaqtapura kawsanakuspa kawsayninku allin kananta ñiqkanku, chaytataq riqsikun "el ruego del Inka" (Rostworowski, 2001, p.327) sutiwan, kunan Yachaykamayuq qillqaqkuna mayta yupaychanku kayjina ruway mana wak chiqankunapi rikukusqanranku, chaypi rikukun aylluta ñiqichasqanku *nuna - yachayninkuta* wiñachisqanku; Ñapis suyu kamayuq ya ñiptinqa jatun raymita, puraqa suyukunamanta wawnakuna sipaskunawan sawarakuyta ima ruwaq kanku, chaywa wawqichachuy kallpachakuq. Wakin suyukuna muchuptinku awqanakuy tinkuyman yaykuq kanku. Wak suyumanta runaqa ñiq kanku kallpawayuq atiyiniyuq kanankurayku suyunkutaqa jatunyachiyta munasqankuta; inkakunaqa Tiksimuyu ñamninta purinanpaq tukuy kay pachachi tiyaqkuna juk yuyaylla kanankupaq kamachisqa kasqankuta mana yuyachaykuyta atirqankuchu, chay ruwaykuna Sumaq Kawsay kananpaq yanapan. Chaytaq Qhapaq ñanwan k'asqasqa kasqanta, sutichallankutaq Inka ñan.

17 Jawcha. Adj. Desalmado, desalmada

Qhapaq Ñanqa iskay yuyaniyuq, juknin kayki rikukuq, juknintaq nuna – munay Tiksi muyu mana rikukuq; Ñawpaq kaqqa llaqtakunata juñupi tinkuchin ima “Anti urqkunapsaywanñiqman llaqtakunata juñuq ñam” (Lajo, 2001, p.80), Chaypi ñawpa yaya-kuna-mamakunap jatun yachay kamayniyuq kasqanku rikukun; Qhipan kaqtaq tukuy kaqkuna puriyiniyuq kachkanchikta ñinayan, chay puriypi apukunamanta kuraqkunamanta Qhapaqniyuq¹⁸ kananchikpaq yachakullasqanchiktapuni rikuchin; ajinapi kawsaytaqa wiñachillachkanchikpuni. Chaywan Pachamamanchik Pachatatanchikwan janaq pachapi Qu yllur ñanpi mit’a puriypi kachkanku. Ajina manta *kay*¹⁹ – *kaypi*²⁰ – *kaspa*²¹ puriyinichikqa kawsayninichikpi *kachkay*²², mana kay sapallanchu wak tiksipachapi yuyaychakusqaku jinachu.

Qhichwakunaqa, ñawpa tata-mamanchikkunamantapacha china-urqu kallpakunawan rimanakuypi kanchik, paykunaqa Tiksi muyuypi yanantin kanku, chayrayku kawsayqa kallanpuni; ajinallataq uywakunapis, malkikunapis, rumikunapis, apukunapis yanantin kanku. Ajinataq, kawsanakuy kanallanpaqpuniqa masintin²³ kananchik tiyan. Ajinapi tukuy masakuna kanchik.

Unaypachamantapacha, qhichwa kayninichikpiqa ayllupi tiyay kamachiy, chayllapi ñuqanchik kasqaanchik yachakun. Ayllupi kayqa mana runallawanchu, pachapi tukuy kaqkunawan kawsanakuyipi kana kachkan, apukunap, wak’akunan nuna – munaynin kuwan ima. Chayrayku ñinchik tukuy kay pachapi kaqkunaqa *illay kallpawan* juñusqa kanchik, mana sapan sapan t’aqasqachu Europa yuyaykuna jamusqanman jinachu kanchik.

Ajinamanta Inka yaya-kunaqa kay pachata juñuta qhaway kanku, chayrayku *Tiksi*²⁴ *kamaywan*²⁵ *nuna -munaywan* juklla kanku, purantin yanapanakunku; chayta chakrata puquchiypi, suyu kamachiypi, yachachinakuyipi, wasinchikpi ima ruwayninichikpipis rikunchik; Astawanqa nuna-munaypi tukuy ima muyun, chayrayku kawsay kanallapaqpuni Juch’uy Tiksimuyuwan Jatun Tiksi Muyuwan rimanakuy kan.

Kay pachata qhaway ñawpa yaya-kunanchikta k’uskiyninkupi yanaparqa; Muray, Qhichwa yupaychana qhawanapaqjina kanku, kay muyakunapi Pachamaman Janaqpachaman jaywakuyta ruwaq kanku, yuyayninkupiqa *allin mikhuyta*²⁶ *yachay*

18 Qhapaq. Adj. ;

19 Kay. V. Ser, haber

20 Kaypi. Adv. Aquí

21 Kaspa. V. Estando – kani – kaspa. Fv. Ser, estar, existir, siendo

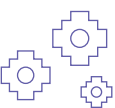
22 Kachkay. s. existencia

23 Masintin. Adv. Entre los dos; Purantin. Entre los dos de la misma especie, clase, categoría o forma. Masi. adj. Igual, semejante;

24 Tiksi. s. Principio, cosmos

25 Kamay. V. Ordenar, cuidar; gobernar

26 Allin mikhuy. Sabiduría de la alimentación.

karqa; kay yachay llamk'aypi, puquchiypi, k'uskiyqa ayllupi ruwana kachkanta rikuchiwanichik.

Tawantinsuyupiqa imata ruwaypis imayna k'uskiykunapi saphinchasqa kachkan; Suyukunata riqsinapaq mayman mirachinapaq wawqikunata juk kurakatawa Inkaqa kachaq karqa, paykunataq t'urupi saywachaspa rikuchi qanku, ajinamanta Inka waw kamachi qkunawan jukjllap chay chiqankuinatai qhawaq kasqanku (Rostworowski, 2001); ajinallataq wasikunata ruwanapaq saywakunata ñawpaqta ruwaq kanku; tukuy saywakunaqa juch'uyyachisqa karqa, chaypi yachakun sumaq wasi ruway kamaqniyuq kasqanku.

Kay rikuchiyqa michkhajinalla yachayninku ruwayniku nuna -munaywan Tiksiwan ñancharisqa kachkan; Europa runa chayamusqanmanta pacha pakasqa, qunqasqa qhisachasqa ima karqa, chayrayku kunanqa watiqmanta qillqananchik kawsarichinanchik kachkan, kayqa mana yayakunallanchikraykuchu astawanqa kawsay kanallampaqpuni Tiksikamaymanjina; ajinapi k'uskiyqa may waliq yachayninchikta ruwayninchikta p'uturichinapaq kachkan.

2. Nuna – munay qhichwa runap kawsayninpi

Kunan pachipiqa qhichwa runap *nuna – munayninta* katuliku religion ñisqamanta yuyachakusqanwan pantachikunku, nunakunata ruwayninkuwan qhisachasqankumanta pacha.

Nunaqa mana kawsaqkunap ukhunkumanta (kuch'uy tiksí muyu) t'aqasqachu, manallataq juch'uy tiksímuyunkumanta, manallata jawa tiksímuyuwán (jatun tiksímuyu) kawsanakusqankumanta, kimsantin juklla kanku.

Ñuqanchikpaqa *nuna – munayqa* juk kallpajina Pachamamapi tukuy ima kasqanta *munaypi* yanapawanchik, ñillawanchikta mama *waq'akayaspa*²⁷, mana kayninchikta t'ustispa tukuy imata munana kasqanta. Chay jawapachamanta kapuwasqanchik, rantisqanchik, makichasqanchik imaqa jawa pachanchik kay²⁸. *Munayqa*²⁹, jawapachapi tukuy ima kasqanta atisqanchikmanjina ñuqanchikpaq kananta yanapawanchik, mana luqlichikuspalla; *Nunanchikqa*³⁰, ukhunchikpi kallpaqa mana *waq'akayananchikta* jamach'an. Ñisunman, isi mallkikunata, uywakunata tarpuna jallp'anchikta jatunyachinapaq chaqunchik chayqa, kawsaynillanchiktataq qisacha³¹ chkanichik.

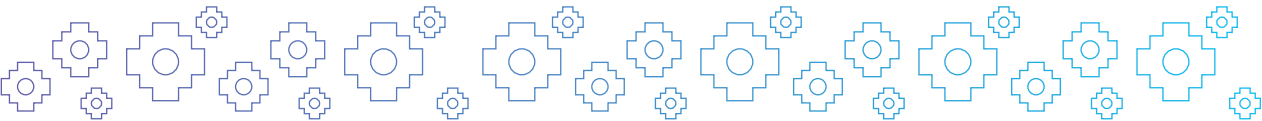
27 Wak'akay, locura; ñak'ariy, s. pasión

28 Jawa pachanchik kay, identidad externa

29 Munay. S y v Querer; deseo; acto de voluntad; libertad. Diccionario Lira, A Jorge (1982); Munay, v Amar, Waylluy, munay; munakuy, luluy. Amarse, wayllunakuy, munanakuy, lulunakuy.

30 Nuna, s fuerza, energía; energía interna del ser.

31 Qisa, qhisa. S. Desprecio, desdén, desaire injuria.

Qhichwa runaqa, nuna – munayninwan kay pachapi kaqkunawan kawsaqpurajina kallpankuta uyarispa rimanakuymán chayayta atinchik, Ñawpa tatakunaqa, kay rimanakuyta taripanapaq imaymana kaqkunawan atiq kanku, kaykunawan yanapachikuq kanku: k'intu, wira q'uwa, yuraq sara, aqhawan ima. Kunanqa, q'uwakuy sutimpi tukuy imata misamanqa³² churaykunku, ranqayman tukuchipunku, ima pachapis maypipis kay jaywakuyraqa ruwallasqankuña. Ajinallpuni kaptinqa musuq pachakutiy rikhurinqa.

Nuna – *munay* ayllupiqá, atiyinkumanjina iskaypi ñiqichasqa kanku, jukkuna wak'a sutichasqa jukkunataq apu sutiwan riqsisqa kanku. Qhichwa runa yuyaychakusqanjinaqa, kaykunaqa kallpayuq, atiyiniyuq kasqankurayku imapipis rikuchikunku; atinman kayta urqupi, quchapi, mayupi, rumipi ima; wakin kutipiqá uywaman runaman rikch'asqa pachapi rikhurinku.

Wak'akunaqa, pachallanpi kaq kuyuq ima kanku. Mana kuyuqkunaqa: Inti o P'unchaw, Wiñay Illay; Liwiyáq, Illapa; Illap, Q'aqchi, Amaru; Mamapacha, pukyukuna; Rasu, Rit'i, khunu ima. Unay wilaykunamanjinaqa Tanqa Tanqa, Qaltama Tata Q'aqchi imaqa purispa kachkanku ñin; mana yachakunchuk maypi kallpachanata suyakuspa kachkankuta. Tata Q'aqchiqa Urunqutapichus, Lipispichus, Qaltamapichus kachkanman ñinku; Tata Tanqa Tanqarí Ravelo, Muñecas, Puno, Cuzco chiqanpichus kachkanman ñinku. Wakin wak'akunaqa ayllumasinku qhichwa runaqa qunqapunku, saqipunku ima.

Apukunarí, suyunkupi kawsaqkunata qhawaqkunaqa qunqasqallataq kanku, wakinkunaqa santos, vírgenes ñisqawan patanchasqa kasqankurayku llakiyki kachkanku. Paykunapurarí rimanakuypi, ayllupi wiñay kawsakuypi kanku.

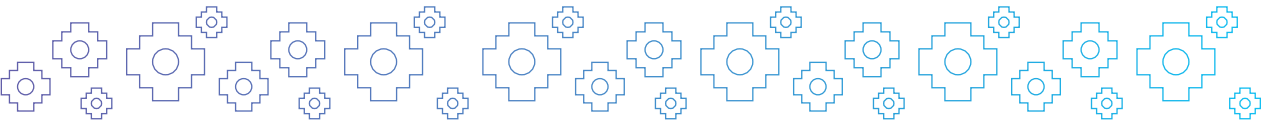
Qhichwa runa Tiksipachayuq yuyayninpiqa kaypi kaq kaykunap *nuna* – *munayninkuqa*, jawa pachankuwan juklla kanku, mana t'aqakunkuchu, chaypaqtaq *kawsanakuy* kamachiy jamach'an. Kunanqa *Nuna* – *munayta* jukllata amuyasqaqa 'evangelización' sutisqa ruwasqanrayku q'ala p'itisqa, t'aqasqa rikhurin.

---

32 Misa, preparación de los elementos que contiene la mesa que se ofrendará a la Pachamama, Apus y wak'as.

MARU Y° 1. RIQSISQA APUKUNA WAK'AKUNA IMA

APU	WAK'A	IMATA YUPAYCHANKU	MAYPI KACHKAN
Akhamani	¿...?	Kallpa, illay	Curva, La Paz Provincia Bautista Saavedra
Piliqucha	Mama qucha ¿?	Yaku, miray, kawsay	Curva, La Paz Provincia Bautista Saavedra
Qhapaq lque (Sumaq Urqu)	Inti	Wiñay Illay tiksi	Potosí llaqtapi
Qhapaq Tiñi	Inti	Wiñay Illay tiksi	Chuquisaca (Provincia Oropeza)
	Tanga Tanga	K'aqchi, illay, amaru. Wiñay tiksi	Chuquisaca Provincia Oropeza
Apu Quiquijana	Uña llama	Miray, Puquy, Kallpa	Chuquisaca (Prov Oropeza) La Paz (Apolo), Cuzco
Pata wasi en Arabate	Amaru ¿?	Q'aqchi, Illay, Amaru	Chuquisaca (Prov. Oropeza)
	Chillqimayu warmi	Miray,	Chuquisaca (Prov. Oropeza)
Puntiti	¿...?	Yaku, Kawsay	Cochabamba
	Wak'a Vacas	Yaku, Kawsay	Cochabamba
Tatala (Vera Cruz)	Sara ¿?	Miray, Muquy,	Cochabamba
	Surumi warmi	Miray,	Potosí
Inka Raqay	¿...?	Inti, Kallpa, K'anchay	Cochabamba
	Urkupiña warmi	Kawsay, miray	Cochabamba
Churu Killa Sika Sika	Warak'a ¿? Warmi	Chuqi Illapa ¿?	Chuquisaca Provincia Oropeza

Uma Purqu	Amaru, katari	Chuqi Illapa	Potosi Provincia Daniel Campos
Mundo (Tata mundo) 5.500 m	Saywa	Uma (Yaku) Nuna tantakuy	Potosi Provincia Quijarro
Qusqu 5.430 m	Saywa	Chuqi Illa	Potosi Provincia Quijarro
Qusuña 5.200	¿...?	¿...?	Potosi Provincia
Qhusuquni	¿...?		Oruro Provincia Huanuni

Kay Maru rikuchisqaqa kunan riqsisqalla. Wak Apukunamanta Wak'akunamanta yachakusqanqa kay ñanchariy tukuchaypi yapa sutichasqapi kachkan. Chaykunamanta k'uskiyta ruwana kanqa.

Apukunata Wak'akunata, atiyiniyuq, kallpayuq kasqankuta ima riqsispaña, watamanta wata saqipusqanchikta; santos, vírgenes ñisqawan patanchasqa kasqankutawakinkunataqunqasqakasqankutayachaspaña. Manachayllachu, wakin Wak'akunaqa ñuqanchikwan, sumaq kawsaymanta *chayaqin*³³ wawakunankuwan tinkuyta munaspa puriykachaspa kachkankuta ñinku. Kayjina kaptin, Apukunawan wak'akunawan mana rimanakuptinchikrayku llakiy kawsaypi Pachamamanchik kachkanta waqyayninta sunqullikunchik, chaywan juk musuq Taki Kawsayta rikhurichinanchikpaq Pachakutiq muyuyninpi purinallanpaqpuni; ajinamanta kallpawan tiksipachapi ñawpa tatakunawan kawsanakuy mit'anpi kanachikpaq. Chaypaq kuraq runakunawan yachayninchikmanta yuyayninchikmanta ima rimanarikuspqa, ajinallataq *munanayaspa*³⁴ ayllup kamachiyniymanjina kawsanakuyta taripananchikpaq.

3. Qhichwa runap yachayninta taripay

*Kunti*³⁵ *Tiksipachapi*, *kay*³⁶ *kachkayta*³⁷ neurosifiológico sutichasqapi *yachayninkumanjina*³⁸ *umanchayqa*³⁹ *kamasqa* kachkan; ajinataq *ñusqumanta*⁴⁰

33 Chayaqi, adj. Justo, merecido; porción, herencia; opción, derecho, razón, justicia.

34 Munay, v. Querer, amar; desear, apetecer, ansiar, anhelar; -naya, sufijo verbal que expresa ganas de, estar por realizar la acción:

35 Kunti. Occidente: Tiksipacha. S. Mundo; kunti tiksipacha. Fv. Mundo occidental.

36 Kay. S. Esencia,

37 Kachkay. V. Existencia; kay kachkay. Fv. Realidad.

38 Yachay, v. Saber

39 Umanchay. V. Comprender; Kamatsiy.

40 Ñusqu. S. Cerebro

lluq'i phatman *ukhunchaywan*⁴¹ *yuyaywan*⁴² ima *amuyan*⁴³, chaytaq *yuyaykamay*, *kaytaq* ñiqichaspa *sut'inchayta* machk'an.

Qhichwa yachaypiqa, ñusqu yuyachakusqanmantaqa sunqu⁴⁴ astawan yupaychasqa, chayta neurofisiología ñisqanmanjinaqa ñusqup paña phatman munasqanchiktaqa astawan riqsichin. Kay naya nayanchakusqanchikta, ruwayninchikta, wallpaykamayninchikta, utisqanchikta, yachaqayninchikta ima kaman, ajinallataq, rimaytaqa wiñay tiksipacha umanchasqanchikmanta astawan jaqayman qhawachiwanchik.

Qhichwa runa yuyaychakusqanmanjinaqa juk iskay imatapis, uywakuntapis, malkikunatapis kakkunatapis kikinchan tinkuparachin ima, chayta kastilla simipiqa analógico⁴⁵ ñikun, *chanta kay kachkayta* imawanpis unachan (*simbólico*⁴⁶) *ajinallataq imapi rikch'akunkum watiq watiq kikin kikilla rikch'akunku* (*sintético*⁴⁷); imayna kawsay kasqanta aswan jasallata unanchan, mana imaynataq Pachamama ñiqichasqa kasqantaraqchu qhawan, chayrayku kayjina yuyaychakuyqa awasqapis kanmajina tukuy imawan kawsanakuq (global y holístico⁴⁸). Kay rimayta kallpachanapaq, Tata Fermín Vallejos juk rimanakuypi Raqaypampa llaqtapi ñisqanwan yanapachikusunchik:

(...) imaynalla runa masis... waliqllachu kakunchkankichik? Kay kutipi sinchimanta qhawarisunchik kawsayninchikta, watukusunichik yachayninchikta.

Kay pata chiri jallp'akuna pampas ñuqanchikpata, ñawpa tatakunanchik saqisqanku, kaypi tiyakunchik. Chaytaqri mana chinkaqa, mana tukukuq, kunakamapis kawsachkallanchikpuni. Kay kikinpi saqisqas, kikinpi wañuq, kikinpi kawsaq. Mana waq llaqtamantachu rikhurinchik, kay kikin llaqtayuq kanchik, qhurajina kanchik, mujumanta watanpaq watanpaq kutiriq mana tukukuq, qhurajina mana tukukuq kanchik. (Vallejos, 1995)

---

41 Ukhunchay. V. Analizar.

42 Yuyay. S. memoria.; yuyaykamay. S. Intelecto.

43 Amuyay. V. Conceptualizar

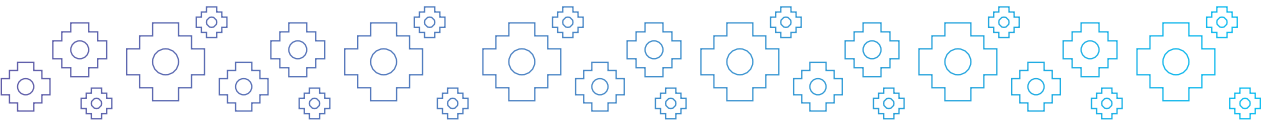
44 Sunqu, en la concepción del runa quechua, comprende los pulmones, corazón, hígado como sistema que alimenta al cerebro.

45 **Analógico**, pensamiento en el que se establece la **relación o comparación** entre dos o más cosas, objetos o seres, de los cuales señalamos ciertas características para otorgarle sentido y razón. <https://brainly.lat/tarea/668286>

46 **Simbólico**, pensamiento basado en la capacidad de representar la realidad utilizando para ello conceptos abstractos como símbolos, gestos, números y palabras. Rodríguez, Huerta Alejandro. <https://www.lifeder.com/pensamiento-simbolico/>

47 **Sintético**, pensamiento. El pensamiento sintético es tratar de encontrar patrones repetitivos a través de un sistema o situación. A pesar de que el pensamiento analítico nos permite hallar esos patrones o temas en común no lo hace directamente porque el análisis está focalizado en identificar diferencias más que similitudes. <https://www.losrecursoshumanos.com/pensamiento-sistematico/>

48 Global y Holístico

Tata Ferminpa kikinchaq tinkuparachik yuyayñinpiqa, runaqa kaymanta kanchik, tatakunachikpa saqisqan, chayrayku mana tukukuq kanchik. Kaypi kawsanchik, kayllapitaq wañusunchik.

Rimayninmanta ñuyayapaqjina kachkan qhurakunawan kikinchasqa, chaykunakunap mujunkumanmtaqa watan watan p'uturimullanqankupuni, ajinallataq runaqa mana tukukuyniyuq kanchik. Chay rimayta umancharispa kawsayqa maypichá tiyanchik, pikunawantaq kawsanakunchik chaymanjina kanallantapuni kasqanta yuyaychakunchik. Unaychayqa kawsay muyupi Tiksimuyu pachapi kachkan⁴⁹.

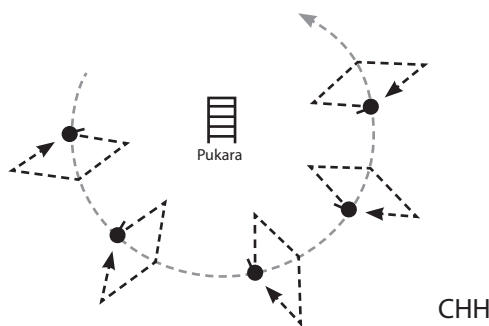
Saltakunapi, siq'ipi ima kikinchaq tinluparachi q yuyaychakuy manta rikuchiy.

A

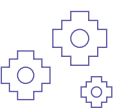
CH

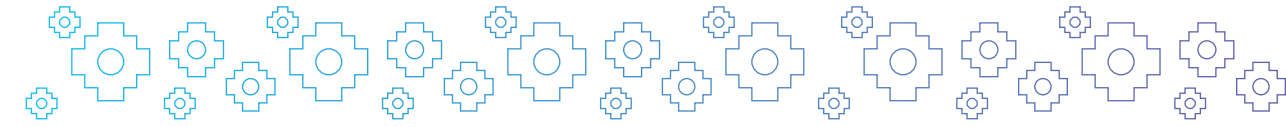
CHH

Salta A, Ñawi (Yampara awaypi), kaypachapi, jananpachapi, ukhupachapi ima kawsayta unanchan; Salta CH, (Jallq'a awaypi) ukhupachata imaymana khurukunata unanchan, chyata sunqunchik ñawiman atinchik rikuyta; Siq'i CHH, (Pukara tusuy). Chaypi susuqkuna ñawi kankum paykunapi muyuspa pisimanta pisi pukarata muyunku. Chaypi ñiwachkanchik nuna- munayninchik pacha nuna – munaywan rimanakuypi kachkankuta. Kay rikunchikyunaqa rimanakuy qillqa kachkan, wakin kutipiqqa maña ñawiriyta yachanchikchu.

49 Muyu. S. Ciclo; Mit'a. s. período, época.

Tata Fermimpa rimayninta ñawirispamunay wakjina umanchaytaq kasqanta umanchanchik; runap yachayninga ukhunchikta yachay jawamanta yachaywan jukllaman tukusqankuta chaypi rikunchik. Yachayninchikqa aswan sunqumanta kachkanta (saber inductivo) chaymantaraqa t'ukusqa umanchay jamusqanta (saber deductivo), yachayqa astawan sunquchakuspa kawsay mana jamut'ayllachu kasqanta (no solo elucubración⁵⁰.) sut'inchawanchik.

Ñisunman, isi jamp'atup kawsayninta yachayta munanchik chayqa qhawananchik tiyan maypi kawsasqanta, imata q'umir chakrapi papa chakrapi imata ruwan, mana siminta kichaspachu imata mikhusta yachasunman; ajinamanta yachanchik kawsay kamachiyqa tukuywan kawsanakuy kasqanta. Mana kayjina kawsanakuyta umanchaspaqa chakra sumaq kanqa ñispa qhura jampita, 'kimiku' wanuta ima churaykunchik, chaywan wak kawsaqkunata wañuykuchichkanchik, chayrayku jamp'atupis manaña kanñachu.

Kayjina umanchakuyqa chakrapi, llaqtapi tiyakuptinchikpis kawsanakuy⁵¹ ruwayninchik⁵², Pacha qhawanninchikpipis rikukun. Chayrayku, *Pachata* umanchayninchikqa tukuy kakkunawan kawsanakuyninchikpi kachkan.

Qhichwa Tiksipachapiqa, yachay⁵³ ruk'away⁵⁴ imaqa uma – sunquwan rimanakuy⁵¹ juk yuyayllaman chayaptinku atinku kayta; ajinamanta ñiyta atinchik ñawpa tatakunap yachayninkumanjinaqa Pachamamaqa Janaqpachaway jukchakusqankupi kawsay rikhurin kutirin ima *quyllurmayupi*⁵⁵ purisqankumanjina.

Chay yuyaykunata jamut'arispaga, qhichwa *runa*⁵⁶ runayasqanmanjina ñapis yachay ñampi purinanpaq qallarisqaña kasqanta yachanchik, ajinallataq sunquwan umawan puqusqaña kaspaga maypipis kawsanakuspa ruway yachaqman⁵⁷ tukusqanta yachayniyuq⁵⁸ kanankama.

---

50 Elucubrar, Verbo transitivo:

1. Estudiar y reflexionar con detenimiento sobre algo para obtener una solución. *Pasa horas en su estudio dedicado a elucubrar.*

2. Imaginarsinmuchofundamento.Dejémonosdeelucubrarybusquemosunasoluciónrápidaalproblema.<https://www.google.com/search?q=significado+de+la+palabra+elucubrar.&oq=significado+de+la+palabra+elucubrar.&aqs=chrome.69i57j0l5.14042j1j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

51 Kawsanakuy. V. Convivir. Vivir en reciprocidad con todos los seres.

52 Ruway. V. Hacer, quehacer.

53 Yachay. V. Saber, Ciencia.

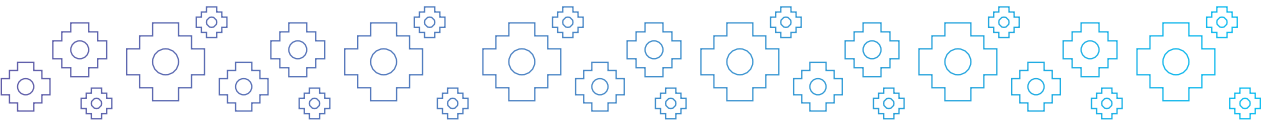
54 Ruk'awiy. S. Tecnología. Herramienta.

55 *Quyllur mayu*, vía láctea.

56 Runa, Runa kay, El ser – estar – siendo, en permanente desarrollo y crecimiento. *Runayay*, hacerse hombre/mujer.

57 Ruway yachaq. Fv. Hacer ciencia.

58 Yachayniyuq. S. Con saberes. Sabio, erudito.

4. Kawsayta uyway, kawsayta yachay

Kawsay uywata, kawsayta yachayta ima yachanapaqqa qhichwa runap kawsayninta pacha qhawayninta ima imaynata rikuchisqanta ñawpaqta jamut'arinachik tiyan. Chaypaq kay simikuna: - yachay, kawsay, uyway - imata ñisqankuta ñawpa simipirwakunapi tapupayarinanchik kanqa.

Gonçales, Holguin Diego, (1989)

Yachacuchcani. Hazerce o habituarse. **Yachayniyuq.** El que tiene maña o arte, Saber en algo.

Yachapu. El que lo sabe todo o el que sabe de todas cosas.

Cauçay⁵⁹. La vida, **Tukuk cauçsay.** Vida temporal, **Viñay cauçsay,** Vida eterna.

Huyhuani. Criar y alimentar, sustentar. **Huywanakuni.** Ayudarse a ganar o sustentarse. Alimentarse unos a otros.

Tata kura, el Mons. Rosat Pontacti, (2004) ñin:

Yachay. Saber conocer. **Yachay munay,** curiosar. **Yachayniyuq.** Ciencia, sabiduría.

Yachayniyuq kay. Don de ciencia. **Yachaykamayuq.** Sabio, experto.

Kawsay. Vivir. **Kawsayta mask'akun.** Busco mi sustento. **Kawsayniyuq runa.** Persona experimentada.

Uyway. Criar animales domésticos. **Uywanakuy.** Cuidarse mutuamente; convivir, criarse (entre ambos) concubinarsse.

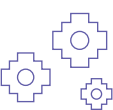
Qhichwa runajina yuyayninchiqpiqa *yachayqa kawsay, kawsayta yachay* ima. Yachayqa *yachaykamayuq*⁶⁰ rimaypi aychachasqajina. Juk ayllupiqqa mana tukuy runachu yachaykamayuq kanchik, yachay ñamta puriqkunalla kamayuqqa kanku, wakintaq yachaqaq kanchik. Runamasikunaqa sapa p'unchaw kawsayninkupqai mana ¿Imataq yachayniyki? Ñispachu tapuwanchik, paykunaqa ¿Imapitaq yachayninki kachkan? Ñispa tapuwanchik. Kayqa (yachay) makipi, ñawipi, simipi, ukhunchikmanta mayqin phatmapipis, mana umallapichu kachkan. Juk rikuchiyjina, Qalaya ayllupi (Charazani) tata, Eusebio Suxo, kallawaya Kallawaya jmapina yachakuypi ajinata rimarqam:

Kunanqa, Wawqimasi Adrián willaway, imapitaq yachayninki kachkan. Chaymana kutichirqani yachaiqkunaman qillqayta yachachisqayki ñispa. Yachaqtaq - Mana. Qampa yachayniykiqa rimayniyki kachkan. Chayrayku kay yachakuyma waqyamuyki. Ñuqaqtaqa yachayniyqa makiypi ruwayninpi kachkan. (Montalvo, 2004)

Qhichwa runapaqqa yachayninchiqqa ukhunchikpi kachkan, chayta imaynamantapis rikuchinchik, isi yachayta munanchik imata ruwanapaqchus

59 La ortografía transcrita corresponde al Siglo XVI. No está normalizada, tampoco es correcto hacerlo.

60 Yachaykamayuq. S. Persona que ha logrado comprender

waliq kachkan llink'i t'uru tarisqanchik ñawpaqtaq qallunchikwan mallinchik, sumaqta k'asqarpamuptingqa mankata ruwanapaq waliq kasqanta yachanchik, yachallanchiktaq imayta wakichina kasqanta. Yachayqa mana runap atinillanchu, mallkikunapis uywakunapis, waw kawsaqkunapis yachayniyuqllataq kanku. T'iluchipis imaynata wasinta ruwanan kasqanta yachan, chayta rikuchiwanichik.

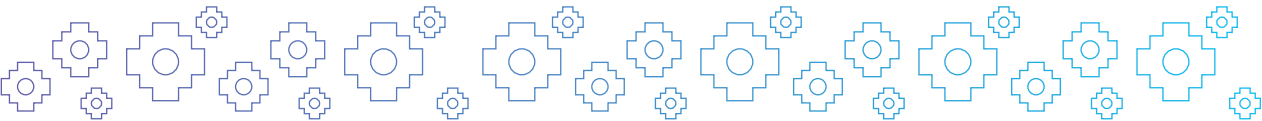
Yachayqa mana yuyayllachu, qhichwa runaqa mana wakkuna yachachiwasqanchikraykuchu yachanchik, yachayqa kawsayninchik kawsayninchikmanjina ukhunchasqa, chaypaman chanayaaqpaq tukuy kawsaqkunawan rimanakuypi kananchik kachkan. Kay rimanaykuy tukuypaq waliq kananpaq llulluchasqa sunquyuq kananchik tiyan. Mana karunchay kanchu muyunninchikpi kaqkunawan, paykunawan juk chiqan rimanakuypi kanchik, mana qhatuqjina kanchu.

Yachayninchikta ukhunchaspallapuni, sapa p'unchaw kawsayninchikta qhawarispaqa tarikasunchik mana uma yuyachakusqallanchu ñawpaqpi kachkan pachawan rimanakuypiqqa ñancharin, yuyaywan, llaklla⁶¹ ukhunchikwan, llullu⁶² sunqunchikwan ima yachayninchikpiqa yanapanku. Runa kaspá tukuy kakkunawan kawsaypi kanchik, chayraykutaq runamasikunawanqa kawsayninchikmanta rimanarikunchik, chayta mana sut'inchaspalla atinchik willakuyta; chaymantaraq, munaspaqa, t'ukurinchik, jamut'arinichik ima. Kay ruwaypi sut'inchanchik imaraykutaq imapis chayjina, imaraykutaq mana ajinachu tapuykunaman kutichiyta mask'anchik; ajinapi kutichiyta tarisqanchikmanjina ima ruwaykunapis rikhurin, ajinamanta kawsaypi yachayninchikqa⁶³ umawan jamut'arisqanchikmanjinataq karunchapun, umalliyta qallarín, sunquchakusqanchik qhiparisqa rikhurin. chayta kastilla simipiqa ñikun: 'La vivencia se convierte en objeto de análisis'.

61 Llaklla. Adj. Sensible

62 Llullu. Adj, tierno; llullu sunquwan. FN. Con ternura, con cariño.

63 Kawsaypi yachay. Aprendizaje en la vivencia.

Ajinallataq yachayqa kawsayta uywaypi rikukun, Uywanakuyqa tukuy kakkunawan rimanakunapaq wakichiwanichik. Chakrapiqqa mana kanchu juk yachay uywanakuymanta karunchasqa. Qhichwa pachapiqa wayrapis, yakupis, antawara llimp'ipis, uywakunapis parlamuwanchik. Kayjina kawsaypiqa ukhunchik chay willaykunata ukhunchik ñawirispawillawanchik, chaymanjitaq imatapis ruwanchik. Uywakunapis, chakrakunapis Pachamanta jamuq willaykunata ñawirispajukjinayanku.

Uywanakuyta yachayqa, kawsanapaq, mikhunapaq, wiñanapaq ima yanapanakuyta kamawanchik; ajinataq uywakuna, mallkikuna imapis ayllupi kawsanku, chaypaqtaq sunqunchikta astawan lluluyarichina, uywachikuyta saqikuna, ajinapi uywanakuyqa yakujina purinqa. Uywanakuyqa sumaq llakllakuy lulukuy ima kanan kachkan. Pachamamapiqa tukuy kaqkuna uywanakunchik. Chayrayku, sunqun kichasqa kananichik kachkan, ajinamanta rimaykunata uyarispa rimanakunanchikpaq. Uywanakuyqa kawsay ayllupi tukuy kawsaqqunapata kayninchik kachkan, chayqa *kaypi, pachapi kayninchik*⁶⁴.

Pisi simipi sut'inchaspa yachayninchikqa mit'a mit'amanta jukjinayaspa kachkan, mana kikinchi, kamakuspa kamakuspa kachkan. Yachay Llankiyqa Pacha muyuyninmanjina kamakun. Kayqa maypi, ima pachapi kanchik chaymanjina jukjinataq, mana tukuypaq juk riqchu, mana yachaywasi jallch'asqa kananpaqchu kachkan; mana chayqa juk ruwaypaq, juk ch'ampayta allinchanapaq rikhurin.

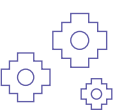
5. Tukuchanapaq

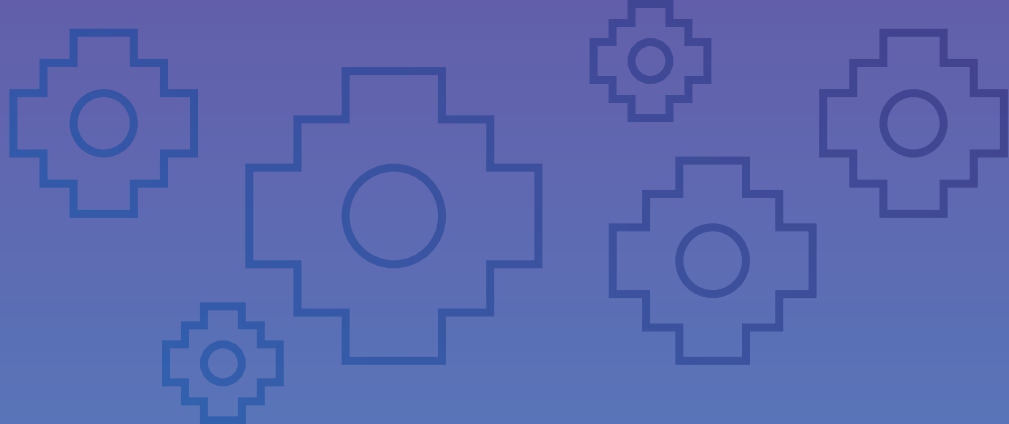
K'uskiyqa mana *ukhunchaq yuyaychakuymanjinachu*⁶⁵ kanan tiyan; mana kunti Tiksipachapi jamut'asqa yachayninkumanjinchu; ñuqanchikpaqqa imata ruwanata, imaynata llakllanchik, ima yuyayman kaypi yayachaykuwan Tiksipacha kasqanta kikininchayninchikpi yuyayqa kachkan.

Qhichwa kaysayninchikmanjinaqa k'uskiyqa ruwakusqanmanjina ruwararasqa kanan tiyan, chaypaq ayllupi tukuy kawsaqquna k'uskinanku kanqa, kaytaq Apukunwa, Wak'akunawan uywakunawan, malkikunawan, mayukunawan rimanakusqa, ajinallataq pachata qhawaspapuni rimayninkuta uyarispa ima. Chay rimakusqanrayku k'uskiyqa mana Positivismo, Marxismo ima ruwasqankumanjinchu kanan tiyan. Chayrayku kay qillqaypiqa ñanchariyta qankunapaq ruwayku.

64 *kaypi, pachapi kayninchik*. Fv. *Nuestro ser estar siendo*.

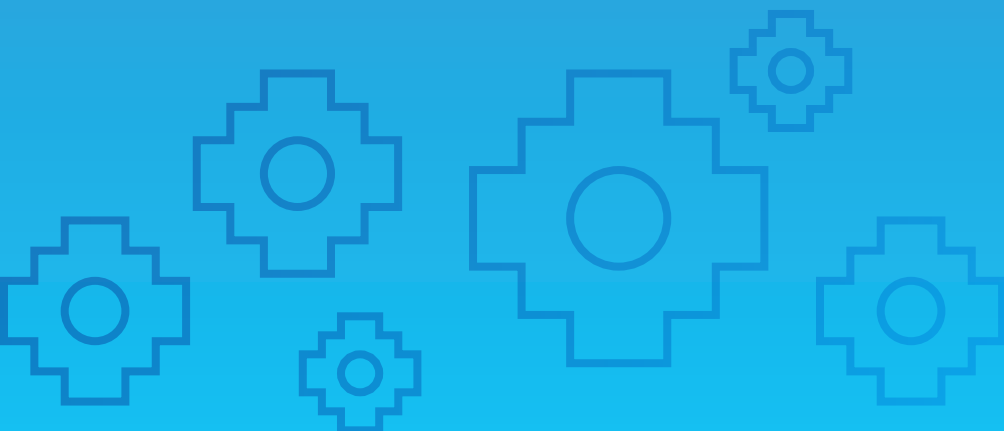
65 *Ukhunchaq yuyaychakuymanjinachu*. FV. *No es como en el pensamiento analítico*.

III PHATMA

QHICHTWA SUYUMANTA K'USKIY ÑANCHARIY

QHICHWA SUYUMANTA K'USKIY ÑANCHARIY

K'uskiy ñanchariyta, ñawpa tata, mamakuna mana qillqarirqankuchu, astawanqa tukuyinku tantariquq kanku, ajinamanta chay rimanakuypi yawar masakuna yachayninkumanta rimanarikunankupaq; paykunaqa kukitata k'ichirparispa pachata qhawarinku kawsay purinapajina tarpuna kaptin mama killata qhawarinku, ch'askakunata, tata intita mayk'aqcha tarpuyta qallarinkunqa. Chay tukuy llamk'anakunata yuyaychakunku allin puquykuna junt'achananpaq mana qasillapaq puquy llamk'ay kananpaq.

1. Llamk'ayta wakichiy

1.1. K'uskiqkuna llamk'ayta ñawpaqta wakichinku

Qallarinapaqqa k'uskiqkuna, manaraq aylluman richkaspam, sapallankuraq llamkayninkuta wakichikunanku kachkan. Chaypaq kay yuyaykunata sut'inchakunanku tiyan.

- K'uskillamk'ayninchikta, wakichinanchik kachkan ima yuyaywantaq aylluman riyta munachkanchik. Chaymanjina k'uskiqkuna aylluman riqsichiyta atinapaq imataq llamkayninchik kachkan. Machkha p'unchawkunataq ayllupi tiyamunanchik kanqa, chaymanta watunarikuna tiyan. machkha unaypi llamk'ayninchikta tukusunchik. Ñawpataqa t'ukurina, chaymajina qullqita waqkunatapis walichinapaq, k'uskiqkunajina juk yuyaywan kamachiykunamanjina tukuy ima wakisqaña kaptinqa wakichiy yuyaykunamanjina llamk'ayta qhallarinapaq aylluman t'atkiy atikunqa.
- Q'ipita wakichikuna kachkan, chay q'ipipitaqri imataq rinqa; yuyayninchik sapa samaypaq imaynata purisun, imaynata chay ñanman yaykuna, maykamataq risun, chay purisqapi machkha tinkuykunata ruwasun juk, tinkuy iskay tinkuy, ayllupichu kawsakamusun ajinata qhawarinanchik tiyan; ichas mana sapa wasiman ñisunmanchu chayananchikta, chayqa mana allin qhawaychu, chaymanta allin t'ukurina. Ichapis k'uskiqkunaqa ayllu ukhupi juk tinkuyta ruwananchik kanqa, chaypi umallickunawan wakichinapaq.

Chaykunata k'uskiqjinaqa allinmanta qhawananchik tiyan. Imapaqtaq chay yachayta pallamusun chay sut'i kanan tiyan, chantapis kawsayninchikmanjina t'inkisqata ruwana kachkan.

Ñisunmanjina: Ayllu kawsaypiqa jatun mama, jatun tata imaqa maymanpis rinankupaqqa, imata ruwanankupaqpis ñawpaq p'unchawkunapiraq rimanakunku, wakichikunku ima. Chaymanjina imatapis ruwanku. Ajinallatatqa k'uskiqkunapis wakichikunanku tiyan.

1.2. Maypi mask'asunchik

Qhichwa suyu ayllukunapi k'uskiyta atinchik. Qhichwa kawsaypi tukuy laya yachaykuna kan. Chay ayllukunapiqa ruwayninkuta, yachayninkuta, kawsayninkuta, ch'ampayninkuta, munayninkuta, kapuyninkuta, yuyayninkuta, apunaman wak'aman yupaychasqankuta ima wak kunatawanpis atinchik yachayta. Chaypaq k'uskiqkuna sumaqta ayllup kawsayninta yachananku kachkan.

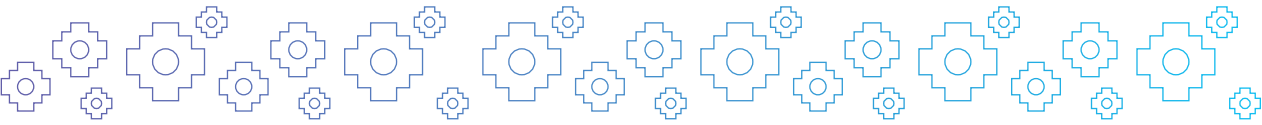
k'uskiqkunaqa ñawpaqta aylluta akllanapaqqa, tapukunanku tiyan: Pitaq kanku, maymantataq kanku, imataq munayninku, imapaqtaq munanku, tarikapuqtinkuñaqa pichus kasqankuta chayqa, ayllu kawsayman kutiykapuna. Kay yuyayta junt'ananku tiyan.

1.2.1. Aylluta akllay

Chaypaqqa umallapiraq t'ukuchkaspa k'uskiy ruwanapaqqa, sumaqta riqsikunan tiyan pitaq kasqanta (qhichwa parlaqchu, kastilla simi parlaqllachu, iskaynintachu rimarin imaynataq kachkanri), nillasunmantaq ima qhutuchay imallapis kaptin aylluta, kamachiqkunata, ñapis qhawakiparimunaña imaynataq kawsayninku kachkan, jinapis machk'akipaqqqa manchikuynintaqa runakunaman mana rikuchinanchu, mana chaya allin uyata qhawachinan tiyan. Jinapis ayllukunapiqa kunanqa tukuy laya runakuna tiyakunku, wakinqa llaqta yuyawanña, yuyaninchiktaqa waqman churanku, chay tukuyta k'uskikqa qhawarinan, umancharikunan jamut'arinan kanqa, atikunqachu chay allyupi k'uskita ruway manachu, jinamanta akllana aylluta kanman. Paykunapis munasqankutaqa sunqumanta pacha rikuchinallankutaq kanqa.

K'uskinapaqqa kay achkha ayllukunamanta juk aylluta akllanan kachkan, maypi chay ayllu tarikun, urqu patapi, wallipi, k'ara pampapi; machkha unaypi chayakun, runa imata mikhunku, imaymata kawsanku, imanataq pacha k'ajay, imata puquchinku, imata uywanku, ima kamachina wasikuna tarikun, chantapis imaynataq ayllu pawachakuykuna, ayllupi ima yachayniyuq kanku. Chaymanjina k'uskiqkunaqa juk aylluta akllanakun tiyan maypichus k'uskiy ruwakunanpaq.

1.2.2. Aylluta riqsiy

Ima k'uskiyta ruwanapaqqa, k'uskiyta ruwaqqa aylluta sumaqta riqsinan tiyan.

Ñawpaqtaqa, aylluta akllarina. Chaypaq kayjinamanta sut'incharikunan tiyan:

- Ima suyup jap'inyninpitaq, ima kitipi kasqanta chay ayllu, maypi kachkan, imaynata chayana, imapitaq ch'usana; ima p'unchwakunataq rimanakuypaq tantakuyta ruwanku; pitaq aylluta umallin (paywan ñawpaqta rimanarikunapaq). Ch'usayta wakichikunapaq ayllumanta kamachiqkunatawan qhichwapi parlana kachkan, Mayk'aqchus pachanku, phaninku, waturina tiyan.
- Chantapis puquchisqankumanta yachana tiyan, uywakunamanta, ayllupi machkha runataq tiyanku, ima raymikunataq tiyan.

Chaymanjina k'uskiytallamk'arinapaq wakichikunan tiyan. k'uskiyta. Chay wakichiy ñawparichisqanchikqa mana ch'usaq kananchikpaq, astawanqa, ayllupi llamk'ay ruway wakichiypi sut'incharikunqa, chayraykuk'uskiqqa aylluta mask'anan tiyan k'uskiyta ruwayta qallarinanpaq.

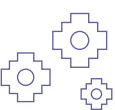
1.3. Imata mask'asunchik

Jatun tata mamakunaq yachayninkuta ayllu ukhupi mask'akunqa, imaraykuchus paykunaqa achkha yachayniyuq kanku, chaywanpis watamanta wata chinkapuchkan, chayrayku qhichwa suyu kawsaymanta tukuy laya yachaykunata mask'akipasun, pallakipasun.

Ayllupñawpaqyachaynintamask'asqakanapaqyuyarinatiyanunaymantapacha ayllukuna yachayniyuq kasqankuta, kuraq tata mamakuna puquchispa, mirachispa kasqankuraykutukuy laya yachaykuna kachkanllanpuni. Ajinallataq qhichwa rimariyninchikta kawsachichkanchik imapis puquchichkanchikpuni.

Qhichwa kawsaykunapi qhawasanmanjina ñawpaq yachaykunaqa kawsaypiraq tarikunku, chaytaqa kallpachana kachkan.

- Yachaykunaqa kachkan parlaykunapi, kawsaykunapi, jampikunapi ñawpakamaykunapi wakinkunapiwan ima.
- Mask'akipaqqqa musuq yachaykunata tarispa kanqa.
- Rimarikunaqa qillqakunqa, imaynatacha paykunaqa k'uskiyta unay ruwaq kanku.

- Jatun tata mamakunaq yachaninkuta ayllu ukhupi mask'akunqa, paykunaqa achkha yachayniyuq kanku, chaywanpis watamanta wata chinkapuchkan, chayrayku qhichwasuyu kawsaymanta tukuylayayachaykunata mask'akipasun, pallakipasunima.
- Chay ayllukunapiqa ruwayninkuta, yachayninkuta, kawsayninkuta, ch'ampayninkuta, munayninkuta, kapuyninkuta, yuyayninkuta, apunaman wak'aman yupaychasqankuta ima wak kunatawanpis atinchik yachayta. Yachaykunaqa parlaykunapi, kawsaykunapi, jampikunapi ñawpakamaykunapi wakinkunapiwan ima kachkan.
- Kay k'uskiypiqa, k'uskiqkuna musuq yachaykunata tarispa kanqanku, ajinallataq ñawpa simikuna, musuq simikuna ima rikhurillanqataq. Chaykunatapis pirwaykuna kanqa.

Rimariykunaqa qillqakunqa, imaynatacha paykuna k'uskiyta unay ruwaq kanku chaymanjina qillqakunqa.

1.4. Rimanakunapaq wakichikuy

Umalliqkunawan ayllupi rimanarikuy kanqa, chaypaqtaq k'uskiyta wakichikunqa, imaynata parlarinqa, imaynata riqsichinqa, ima sunquwan, ima yuyaywan rinqa. K'uskiqqa rimanarikunanpaqqa sumaqta wakichikunan tiyan, chayman jina nisunman:

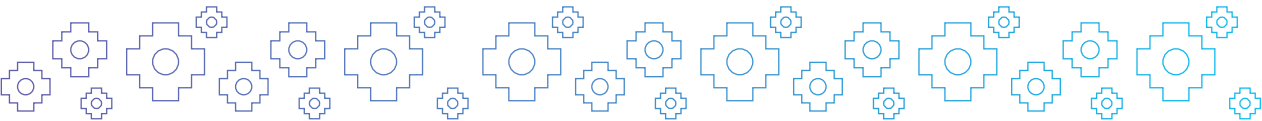
- Chay pallasqanchikta q'ipicharispa, phaskararispa rimanakunapaqjina juk yachayta wakichina.
- Rimanarikunapaq, kunan watakunapi purum runapaq kamachiykuna llusqsimusqankumanpatapis rimanarikunapaq wakichikunallataq.

K'uskiqqa, qhichwa simipi rimayninta qillqayninta ima, allinta purichinanpaq yuyarinan, kallpachanallanpuni kachkan. Chantapis ayllupi kawsaqkunawan yuyaykunata rimanarikunqa, ñawpa yachaykunata allin k'uskiy ñancharikunanpaq sut'inchanapaq ima.

2. Ayllupi llamk'ayta wakichiy

Ayllupi kaspañaqa kaykunata ruwana kachkan:

- Qallarínapaq, k'uskiyta ruwaqqa ñawpaqtaqa kuraq kamachiqkunawan ayllumanta (Corregidor, Curacas, Alcalde de mando, Comité Cívico) ñisqakunawan, wak kamachiqkunapiwan ima tantarikunan tiyan, chay tantakuypitaqri mana rinachu kachkan juk mana riqsisqa runajinachu, chayrayku ñawpaqtaqa, pitaq kanchik, riqsichikunanchik tiyan sunqunman yaykunanchik tiyan. Chay

qallariy tantakuypiqa sunqunchik kichasqa kananchik kachkan, ajinamanta punkuta kichariwasunchik, kukuchata, jawt'arina, akullirikuna ima. Ajinamanta parlarinakuyta qhallarina tiyan ñawpaqman rinayta munaspaqa, tantakuyninchik mana ima jark'ayniyuq mana ch'anpayniyuq ima kananpaq.

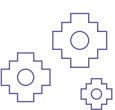
- Ñapis ayllupiñaqa, llamk'ay k'uskiyta wakichinapaq Kamachiqkuna, k'uskiqkuna, yachaqkuna ima ayllupi qutuchakuna tiyan, chaypi k'uskiq pitaq kasqanta riqsichikunanpaq, imaman risqanta sut'inta runaman willanantiyan. Chaymantataq umalliqkunata, chaypi waw masikuna kaqkunatapis t'ukurinankupaq parlarinankupaq ima suyarina tiyan; allinmanta t'ukurisqankumantaqa khuskamanta rimanarikuna tiyan, Ñapis arí ñiptinkuñaqa umalliqkunaway mayk'aqtaq jatun tantakuy ruwakunamanta rimarina, mañarinataq ayllumanta tukuy yawarmasi qhari-warmi kanankumanta, ajinamanta paykunallowantaq rimarinataq kanqa mayk'aq, pikunawan, maypi tantakuy kanqa k'uskiy llamk'aymanta riqsichinapaq.

Kay tantakuymanta, k'uskiq, k'uskiqkuna imaqa aylluman allintachus manachus yuyayninta umallichirqa chaymanta yachakunqanku.

- Allinta riqsichikuytawanqa llamk'ay wakichiyninchikta atinchik riqsichiyta, imataq munayninchik, imapaqtaq munanchik, chaymanjinataq kamachiqkunaqa riqsichiy atinqanku tukuy kuraq runakunaman, waynakunaman, sipasakunaman juk tantakuypi llamk'ay wakichiyta.

Chaymantataq jatun tantakuypi yawarmasikunawan pisimanta pisi amañakunankuta parlayninkumanjina, kawsayninkumanjina yachakunanchik kachkan, ajinamanta ayllunakusunchik.

- Chay tantakuypiqa kamachiqkuna tantakuyninkuta ñawpaqman apaspa kanqanku, chaypiqa tukuy yawarmasikunawan ayllumanta atillanchiktaq riqsichikuy. Chayjinamanta kamachiqkunaqa riqsichiy atinqanku imaptintaq aylluman chimpaspa karqanku; llamk'ay wakichiymanjinaqa riqsichiy atinqanku imataq kachkan munayninchik imapaqtaq. Chaypitaqcha k'uskiqqa kallpachariyta sut'inchariyta atinqa llamk'ayninta.
- Kaypiqa sut'illataq kanan tiyan, mayqinpicha k'uskiqqa juk yanapaqlla kana tiyan kay k'uskiy ruwaypiqa; chaymanjinallataq tukuy paykunaqa chay tantakuypi t'ukurinanku, wakichikunanku tiyan Juk jatun t'ukurimantaqa, puraqmanta yuyaycharikunqanku juk yuyayman chayay atikunqa, imamanta k'uskiyta ruwakunqa; chaymantataqri llamk'ay wakichiyta wakichikunqa.
- K'uskiqqa aylluman yanapakuq rinan kachkan, mana payllachu yachayniyuq; chaywanpis ayllumanta yawarmasikuna yachaynillayuytaq kanku, ajinamanta

k'uskiqqa ruwaysikuqjina kanan tiyan. ayllu runajina ruwanan kachkan. ayllup ch'ampayninpi, munayninpi, ruwayninpi, kusiyninpi, raymichakuyninpi, t'ukuyninpi, qutuchakuyninkupi llamk'ayninkupi, llakiyninkupi, wak ruwaykunapi ima kana kachkan. Ajinamanta k'uskiqkunaqa llamk'ananku tiyan.

2.1. Imapaq mask'asunchik

- K'uski p'anqa ruwakunanpaq pallakunqa mask'akunqa yachaykunata yuyaykunata, kallpachakunanpaq qhichwa kawsaymantapacha, qillqayninta, t'ukuyninta, yachayninta, riqsichiyninta, yuyayninta, pacha sut'ipi apaykachasqa kananpaq.
- Kawsaririchinapaq, sut'incharinapaq, riqsichinapaq, t'ikaririchinapaq unay yachaykunata mayqinpicha pakasqa kaqkunata; mana allin ñawiwana qhawasqa kaqkunata. Chay yachaykunataqri kay yachaywasikunapaq achkha chaniyniyuq kachkan.

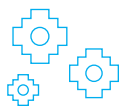
Ayllup yachayninwanqa wak ayllup yachayninwanqa yupakuy atiyku, chayjinamanta yachaqakuyta atinapaq kawsayninchikmantapacha. Runamasikunawan k'uskiykunata ruwana, chay yachaykunataq puquchina, mirachina rikurichina tiyan.

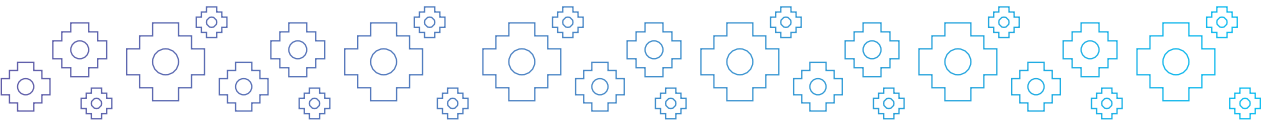
- Ayllup runa yawarmasinchiqta parlaparina tiyan; imaynata astawanpis wawakunapimirachinkuman unay yachayninchikta ruwayninchikta kawsayninchikmantapacha, may pachapicha ñuqanchik chay yawarmanta kawsaymanta kanchik. Ajinamanta ñuqanchik qhipa wiñaqkunamanqa kallpacharimunapaq. Kawsayta riqsik runajina wiñananku tiyan, p'achanchiqta sumaqta riqsik runa wiñananku tiyan, kawsayta sumaqta uywaq runajina wiñananku tiyan, chay yuyayqa kachkan.

Jatun tata jatun mamakuna ñawpaq pachapi achkha yachayniyuq qarqanku, ajinallamantataq k'iskimanta puriq kanku pachankuta qhawarikuspa, pachamaman q'uwarikuspa, qharispa janaq pachata, ukhu pachata jinallamantataq pachata. jawa suyukunamanta mitma kawsaywan chinkapun.

2.2. Imaynata pallasunchik?

K'uskiq runajinaqa, ayllupi kawsanan tiyan riqsinakunapaq, khuskamanta tata mamakunawan sunquchanarikuspa rimanarikuspa, yanapanarikuspa, yachaykunata jaywanarikuspa, akullirikuspa ima, chaypiqa ayllup yachay kawsayninta phaskarayta atikunqa; chay yuyaykunata raphichakunapi, kikinchanapi jallch'aykusunchik q'ipichakusunchik ima. Chay q'ipichayqa k'uskiy p'anqata ruwanapaq yanapawasunchik.

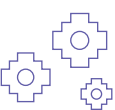
- Ñuqanchikqa imaynata thaskiyta qhallarinata t'ukurisunchik, wakichikusunchik, aswan sut'itaña qhawasunchik yachasunchik ima.
- Kikillanmantataq ayllupi p'anqakunanta ñawiriyta atinchik, may pachapicha kuraq runakuna p'anqakunata puquchirqanku, ranqharqanku ima. Chantapis kuraq kamachiqkunawan allinmanta yuyayqillqakunata qhawariyta, ñawiriyta ima atillanchiktaq. Tukuy chay ñawirichqanchikwanqa k'uskinchikta atinchik kallpachayta.
- Qhallerinapaqqa: k'uskiyta ruwaqkunaqa. ayllupi Juk yawarmasipiwan kananchik tiyan, chaypi kawsakunanchik tiyan ajinamanta chay yachaykunata uqharinanchik, kallpachananchik tiyan.

Ayllumanta kuraq kamachiqkunawan allin llamk'ay kananpaqqa ichas Pachamamaman jaywarikusunchik kanqa, chay ruwaypi imaynata Pachamamawan qayllanarikusqakuta parlanarikusqankuta ima qhawayta atinchik.

2.3. Pikunawan pallasunchik?

Ayllumanta umalliqkunawan khuskamanta k'uskiyqa pallakunqa, yachaykamayuqkunawan, waynakunawan, sipaskunawan, wawakunawan, yanapakuyta munaqkunawan ima (yachachiq, yanapaq runa, wak ruwapayaq)

- Ñawpaqta ayllumanta kamachiqkunawan rimarinanchik kachklan, paykunaqa ayllu ima watapitaq, ima p'unchawpitaq paqarikusqanmanta riqsichiy atiwasunchik; pikunataq ñawapq kamachiqkuna karqanku, mayk'a kuchuy aylluyuqtaq kachkankumantapis willawasunchik, wakkunamantapis ch'atawasunchik.
- Kuraqtata mamakunawan rimanarillkunakanqa, paykunapis yachayninkumanta ayllupi kawsakuyanta, puquchiynamanta, unay ramikunamanta ima riqsichiwasunchik.
- Atillanchiktaq waynakunawan, sipaskunawan, k'uskiyta yachaqakunawan ima, pikunachus ñawpa kamaymanta, kawsaymanta, qhichwa rimaymanta yachakuyta munaqkunawanpis yanapachikuyta atinchik.
- Atillanchiktaq jampi wasikunapi, yachaywasipi llamk'aqkunawan ayllumanta yachasqankumanta rimanarikuyta, paykunapis yachasqankuwan kallapachayta atinku.
- Kuraq kamachiqkunamanta makimanta jap'ikuyta atinchik, paykunaqa yachaykunayuq yawarmasinchikkunata riqsinku.

K'uskiy yachayniyuqta ruwapayaqkunata ima t'aqana, paykunaqa kay kawsayninchikmantapacha imaynata k'uskiyta ruwayta yachasqankumanta rimariwasunchik.

Ayllukunapi kuraq runakunaqa pisillaña kanku, chay juk llakiy kachkan; paykunaqa tukuy yachayninkuwan ripuspa kachkanku, waqchata pisi yuyayniyuqta saqiwachkanchik.

2.4. Imawan yanapachikusunchik?

Qhichwa suyumanta k'uskiqkunaqa sumaqta qhichwa simita rimanaku tiyan, chaywanqa ayllupi yachayqa jasallata pallakunqa, ayllumanqa imatapis sunqumantapacha rikuchina tiyan, llamk'aykuna mana t'aqasqa kananpaq sunqucharikuna tiyan, ajinamanta tukuy yuyaykuna jasamanta phaskarakunqa.

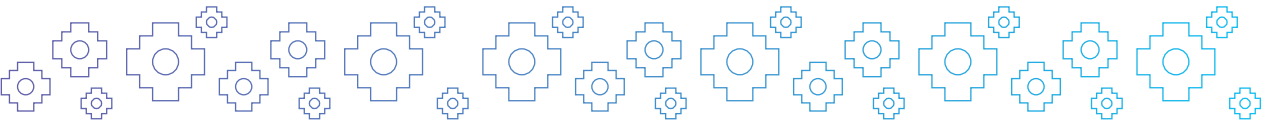
Ayllumanta kawsaqikunawan kawsayninkumanjina ima sunquchayllatapis aparikuspa chimpana tiyan, chay sunquchaywan tukuy yachayninku phaskarakunanpaq. Jinallataq ayllu ukhupi qhichwapi rimarina tiyan, kikiillantaq ruk'awikunawan, yachayruk'anawan mask'akipaykunawan, ñiqichakunawan, p'anqa qillqanakunawan k'uskiypi yachaykunata jallch'ayta yanapachikuyta atinchik (chayman rikusqanchikta qillqanapaq)

- Ayllupiyawarmasiyninchikkunaman mana kukallawanchu atinchik qhayllariyta, ichas mikhunitawan atinkichik sunquchariyta, paykunawan mikhurispa mikhurispa yuyakunaqa llusqsimullanqapuni.
- Atillanchiktaq chay rimana jap'inata apayta atillanchiktaq, qhawaykunata, llanti jap'iqta apayta, chay yawirqakunaqa pallayta jallch'anapi allinmanta yanapariwasunchik. Ajinapi mana imatapis qunqakasunchuk; chay yawirqakunata allinta apaykacharina tiyan, tukuy chay rimaykuna, yuyaykuna ima jallch'asqa kananpaq.

3. Yachaykunata pallay

Kay t'aqapiqa qhichwa kawsaymantapacha yachaykunata tapukunqa, llamk'aymanta, raymimanta, ranqhaymanta, yachaymanta, yachaykunata tantasan, jinapis ima ruwaypi kachkanman chayqa llamk'ayninta yanapakuqjina tapupayakunanchik.

Kay t'aqaypiqa qhichwa kawsaymantapacha tapukunqa yachaykunata, llamk'aymanta, raymimanta, ranqhaymanta, yachaymanta, yachaykunata tantasan, jinapis ima ruwaypi kachkanman chayqa llamk'ayninta yanapakuqjina tapupayakunanchik kanqa.

Jatun tata, jatun mama, jamawt'akuna yachayniyuqkunawan, tantarikuspa parlanarikuna ñawpa yachaykunamanta, ruwaykunamanta ima puraqmanta yanapanarikuspa, yuyaykunata sut'incharikunan tiyan yachaywasikunapi ayllup kawsayninmantapacha qhallallarina paq.

Kay t'aqapiqa riqsinakuy kasqanmantañaqa, sunquyninkuman yaykuspañaqa juk kusiya tarpuspañaqa, yuyayta jaywanakuyta, rimanarikuyta parlanarikuyta, yuyaycharikuyta ima atinchik. Ajinallataq tantakuypi qhawakusqanmanjinaña imamanta k'uskiy ruwakunqa yuyaykunata pallay qhallarikunqa sut'ina kanan tiyan.

Runamasikunawan yachay jaywanakuymanta sunquchasqa yaykunanchik tiyan, ajinamanta jamawt'akunawan tata mamakunawan, waynakunawan ima jaywanaykuyninchik puquysapa kanqa. Ñapis jaywanarikuyti kaspañaqa chukuykurikuspa masikunawan kukata akullirinakanqa, pisimanta pisi rimanarikuyta qhallarisunchik sunquchakusqanchikmanjitaq yachaykunata phaskarisunña imapis man sut'i kaptinqa yapunarikuyta atinchik. Wakin kutipiqqa llam'kana patapi rimanarikunanchik kanqa. Ajina kaptinqa ruwaynipi yanapariyta atinchik, chaypitaq yachaykunaqa phaskarikunqa allin kasqantataq willawasunchik.

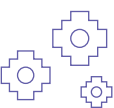
Mana rimankuyninchik waliq kaptinqa imata ruwasapis sunqunta llulluyachinanchik kanqa (crear un ambiente de confianza).

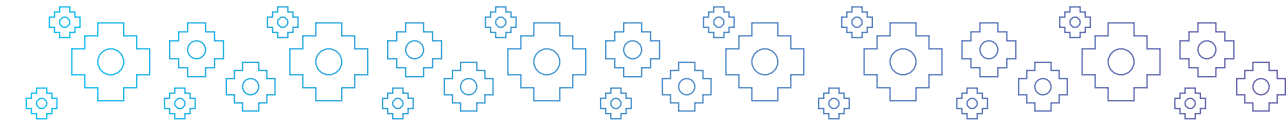
Kay rimankuypi puraqmanta tapupayanakuy uyarinakuyti kanqa. Sunqu junt'asqa kananpaqta jamut'aruinanchik kanqa. Muchuykuna kallaqataq rikhurimuptintaq sunquchakuspa allin chana kanqa.

K'uskiqqa aylluman yanapakuq rinan kachkan, mana payllachu yachayniyuq; chaywanpis ayllumanta yawarmasikuna yachayniyuqllataq kanku, ajinamanta k'uskiqqa ruwaysikuqjina kanan tiyan. Ayllup ch'ampayninpi, munayninpi, ruwayninpi, kusiyinpi, raymichakuyninpi, t'ukuyninpi, qutuchakuyninkupi llam'ayninkupi, llakiyninkupi, wakruwaykunapi ima aylluruna jinaruwan kachkan. Ajinamanta k'uskiqkunaqa runamasikunawan jasata llam'aytapis khuskamanta wakichinqanku. Chayrayku aylluman juk riqsisqawan rina tiyan, runawan riqsi chikunanpaq. Chaymantapis kamachiqkunawan, kawsaqimasikunawan ayllu ukhupi khuskamanta llam'ana tiyan.

4. Yachaykuna q'ipi tantaynin

Yachaykunata tukuy ima willawasqanchikta, yuyaykunata, qillqaykunata, lantikunata, qhawaykunata, uyariykunata wakkunatawan ima allinmanta q'ipichaykuna tiyan. Chay q'ipichasqaqa p'anqata ruwanapaq allin kanqa. Wakin kutipi ayllupi ch'ampayninkumanta, munayninkumanta, llam'ayninkumanta

ruwayninkumantapis willawanchik, ajina kaptinqa pispisita umanchariyninkupi yanaparikuna kanqa yachaykuna jasalla pallakunqa.

Ñawpaqtaqa tukuy chay yachaykuna pallakusqanta, tarikusqanta tantaykapusunchik, chaytaq tukuy k'uskiy ruk'awikunapi llach'asqa kanqa. Kay pallaypi willakuqpa sutinta qillqananchik tiyan, pallakusqanmanjina yawarmasikunapa sutinkuta churaykunanchik tiyan.

Q'ipichaykapusunchik; q'ipipiqa kanqa tukuy imaymana yachaykuna; Allin q'ipichaykukaytawanqa llamk'aywasiman allinmanta apakapuyta atinchik, chaypi t'ukurinapaq, ñawirinapaq, jamut'arinapaq ima.

Q'ipita phaskaranapaqqa ñuqanchikqa; q'uwarikunanchik, akullirikunanchik, sunquchanarikunanchik, pachamaman jaywanarikunanchik tiyan, chayqa kananpuni kanqa ima ruwaypipis pachamamawan apukunawan parlanarikuy.

Ayllup kawsayninmanjina, rimayninmanjinataq mana p'inqakuspa kawsakunanchik tiyan. Chay kawsanakuypi qhichwa simita rikch'arichisunchik, purichisunchik, qhapaqyachisunchik ima. Musuq simikunata pisimanta pisi khuska yachasunchik, rimayninkutataq ch'uyata jap'isunchik.

5. Qillqayta qallarina

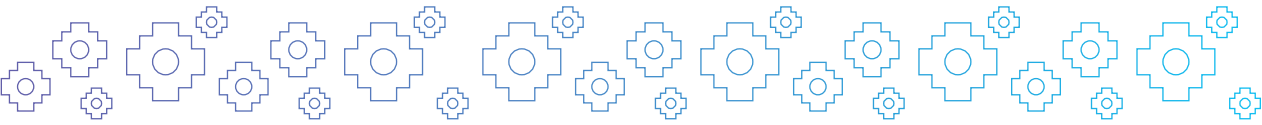
Yachay q'ipinchikta llamk'ay wasiman chayachiytawan phaskaranapaq ñawpaqtaqa q'uwarikuna, ch'allaykurikuna ima, chaymantaraq q'ipitaqa phaskarana, phaskaraytawan sapa yachaymanta jamut'arispas suk'ayta qallarina.

5.1. Ñiqichay. Ñawpaqtaqa imayna yachaykuna tantaypi riwasqanchikmanta chanincharina. Chaymanta tata mamakuna rimarisqankuta, qhawaykunata, lantikunata, parlayninkuta, kutichiyninkuta wak puquykunata ima chikllarina tiyan, chaymajina chimpuspa ñiqichaykunapaq.

5.2. Ñawiriy, t'ukuriy. Tukuy raphichakunata, yachaykuna pallasqanta kutin kutinta ñawirina kanqa, sapa rimaypi imata ñisqanta allinmanta umallinapaq, ajinallataq parlaykunapi, lantikunapi, raphichaykunapi ima yuyakunataq taripasqanchikmanta t'ukurina, jamut'arina tiyan, chay yuyaychakuypi yachay tarisqanchik p'anqapi thallisqa kananpaq yuyaykunata sumaqmanta sut'inchana tiyan.

5.3. Qillqay. Ñiqichay ruwasqanchikmanjina chay yuyaykuta tarisqanchikta qhichwapi kamachiyninmanjina qillqana kachkan. Ajinamanta yachay puquyqa pisimanta pisi qillqapi jallch'asqa rikhuringa.

5.4. Siq'ay, ranti, filmación sutichasqa ima. Q'ipi phaskarasqanchikpi si'qikunata, rantikunata urqusqanchinta, filmación sutichasqata ima ruwasqanchikta qhawarinallataq kanqa. Chaykunta qhawarisqanchikpi ima yuyayta rikuchisunchik, chaykunamanta jamut'aripa qillqaqayman yapaykurina kanqa, imaynata p'anqa ukhupi churaykunanchikmantapis rimanarikunallataq kanqa.

P'anqa qillqaypiqa qhichwa ñanchariymanjina qillqasqa kanamanta sumaqta jamut'arina kanqa. Qhichwapi qillqayqa mana kastilla simipijinachu. Ñawpaqpi pimanta imamanta rimachkanchik, chaymanta ukhunchaynin imaynata rimachkanchik, chaymanta ruwaninta ima rimakunawan qillqasqanchik, chaymanjina qhichwa simipi qillqakuspa kanan kanqa.

Chay kamachiyqa jatun t'aqaykunapi, juchuy t'aqaykunapi, jinallataq wachukunapi ima kikillanta awasqajina purín kanqa. Chay ruwaykunawan p'anqapi yuyaykuna sumaq awasqajina rikukunanpaq, ñawiriqtan sumaqta sunquchakunanpaq.

6. K'uskiyta aylluman riqsichina

Kay k'uskiy ruwakusqanmantañaqa aylluman kutiriy atikullantaq, chaypi runamasikunamanriqsichinapaq,parlarikusqanmanjina,yuyaycharikusqanmanjina, rimanarikuymanjina imatapis allinchanapqa yapaykurinapaqpis. Chay yuyaykunawan p'anqa kallpacharikunanpaq tukuchakunanpaq ima. Ayllumasikunapis sunqunku junt'asqa kanqanku.

Ñapis p'anqa qillqasqaña kaptin manaraq llimphuman kachkaptin yachaynikunata ñawiripunachikpaq mink'arikuna kanqa. Chaymanta kamachikunamanpis atisunña riqsichiyta.

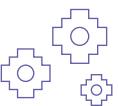
7. Qillqayta tukuchana

7.1. K'uskiyta qillqachay

K'uskiqjina ayllumanta kutimuytawan k'uski p'anqa qillqachakullanqataq, chay ruwaypi allinchakusqanta, pallakusqanta, yapakusqanta, pisiyachikusqanta ima sut'inchakunanpaq, ajinamanta p'anqata ñapis llimphuman jurqunapaq tuku ukhubta sumaqata qhawarina kanqa (k'uskiq sutin, ruri laqhip yupaynin, akkunapiwan ima). Ajinata ruwaspañaqa watiqmanta aylluman riqsichina kanqa.

7.2. Yachakusqanchikta qillqana

Kay t'aqapi tukuy ima tarikusqanta riqsichina kanman; allin ruwaykunata, mana allin ruwaykunata, chantapisyachaykuna tarikusqanta k'uskiy ch'uya sut'inchasqa kananpaq, jinapis qhichwa ayllu kamachiqkunamanta qutuchakuy

kanan tiyan, maypichá kanqa rimanakuy puraqmanta chaypitaq riqsichikunqa tukuy ima llamk'aykuna, munaykuna, ch'ampaykunata, wakichiynkuna ima.

K'uskiq jatun yuyaykunata imachus allinta rirqa, mana allinchu rirqa chayta churakunankachkan; chanta k'uskiy qillqa ima yuyaywan qillqakurqa chayta pisipi riqsichikunan tiyan, qhichwa kamachiqkuna, ayllukuna qhichwa kawsaymantapacha mayllapipis qillqakunanmantarimanakunanmanta umallikunanchik kachkan; k'uskiy p'anqamanjina yachachiqkuna yachay wasipi, tukuy ñiqikunapi qhichwa simita qillqananku, parlananku, sunquchakunanku tiyan.

7.3. Ñawirisqa p'anqakuna

Yachay pallasqakuna tukuchayninpi ayllumanta tata mamakuna yachaqkunakta lantinkuna churakunqa. Kikillantaq mayqin p'anqakunachus ñawirikurqa yanapananpaq k'uskiy qillqaypi, chaykuna churakunallantaq tiyan.

Ajinamanta kaykuna churakunan kachkan:

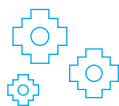
1. Ayllumanta k'uskiqkunap sutinku qillqakunan tiyan.
2. Ruwapayaqkunamanta sutinku qillqakullanqataq.
3. Yanaparikuqkunamanta paykunaqtapis sutinku qillqakunan tiyan.
4. Q'imikkunamanta sutinku qillqakunqa.
5. Qhawakipaq allinchaqkunaqtapis sutinku qillqakunallantaq tiyan.
Tukuyninkuqta sutinkuna qillqakunan tiyan.

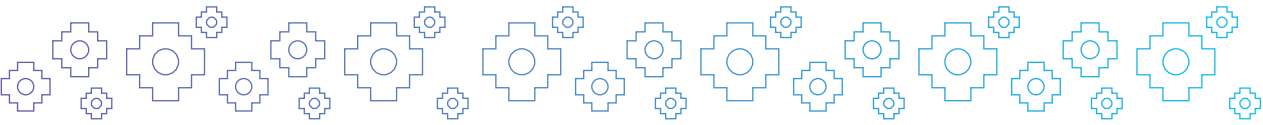
7.4. Yapaynin/ anexos

1. Ajinallataq lantikuna k'uski yachaypallaypi jurqhukurqa chaykunapis churakunallantaq kachkan.
2. Tantakuy qillqakuna, chaski qillqakuna, wakinkunapiwan ima k'askaykuchina kachkan, ruwapayaq llamk'aynin ch'uwa kananpaq.

8. P'anqachaymanta thalliyanta ima

- K'uskiqkuna, ñit'ichaqkuna qillqa p'anqakunata allinchananku, sut'inchananku tiyan qillqakamachiymanjina siq'ichasqa chanta ñit'ichasqa kananpaq. Kay p'anqa qhichwa kawsayta siq'ipi, lantipi, qillqapi astawanqa riqsichinan tiyan, tukuy ñawiriqkuna qhichwap kawsayninta riqsinankupaq.

- K'uskiy ñit'ichaqkuna, qillqa kamachiymanjina p'anqa ruwayninta junt'achinanku qallariyninmanta tukukuyninkaman.
- El Instituto de Lengua y Culturas de la Nación Quechus (ILC-Q) tukuy qillqa p'anqakuna qhichwa suyupi ruwaksqanta ñawirinan tiyan, allin p'anqa ñit'ichasqa kanapaq kawsaymantapacha.
- Mayqillanpis qhichwa yawarmasikuna qhichwa suyumanta qillqankuman p'anqata qhichwapi chayqa, junt'ananku kanqa qhichwa ñanchariymanjina, jinapis kamachiqkuna, ruwapayaqkuna, ILC-Q wasimantapacha ari ñinanku kanqa ñit'ichakunanpaq.

9. P'anqata riqsichiy

Kamachiqkunaman k'uskiy p'anqata tukusqata riqsichina tiyan Jatun Mama Yachawasikunaman, Jatun Yachaywasikuna, yachay wasikuna, wakkunaman ima).

Kay p'anqaqa mirachikunan tiyan wawakunaman yachaywasikunapi sapa ñiqimanjina, ayllu yachaykuna mana wañunanpaq, chantapis kallpachananpaq t'ikaririchinapaq kawsayninchikta.

Instituto Plurinacional de Estudios de Lengua y Cultura (IPELC) Yachay Kamachina Wasi (MINISTERIO DE EDUCACION), p'anqa k'uski ruwayninta riqsichinan tiyan Ñawra Suyuman, chanta kay p'anqata p'anqa ñawirina wasikunaman saqikunan kachkhan.

Chantapis kay k'uskiy p'anqata qhichwa suyumanta pawachakuykunaman ima riqsichikunqa, jaywakunqa ima.

IMATA ÑISOANMANJINA SIMIKUNA

1. Nuna–munay kamaymanta simikuna

Tiksimuyu. Cosmos, Ciclo del cosmos

Jatun Tiksimuyu. Macrocosmos (Lexico creado)

Juch'uy Tiksimuyu. Microcosmos (Lexico creado)

Chayaqi. adj. Justo, merecido; porción, herencia; opción, derecho, razón, justicia.

Nuna – munay. Fuerza que posibilita amar a todas las cosas. Energía interna y externa al ser. (Lexico creado)

Jawa pachanchik kay. Fv. Identidad externa. Ukhu pachanchik kay. Fv. Identidad interna. (Lexico creado)

Munay. S y v Querer; deseo; acto de voluntad; libertad. Diccionario Lira, A Jorge (1982); **Munay,** v Amar, Waylluy, munay; munakuy, luluy. Amarse, wayllunakuy, munanakuy, lulunakuy.

Nuna. S. Fuerza, energía; energía interna del ser. (Lexico creado)

Misa. S. Preparación de los elementos que contiene la mesa que se ofrendara a la Pachamama, Apus y wak'as.

Munay. v Querer, amar; desear, apetecer, ansiar, anhelar; *-naya*, sufijo verbal que expresa ganas de, estar por realizar la acción.

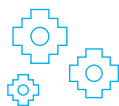
2. Yupaychay

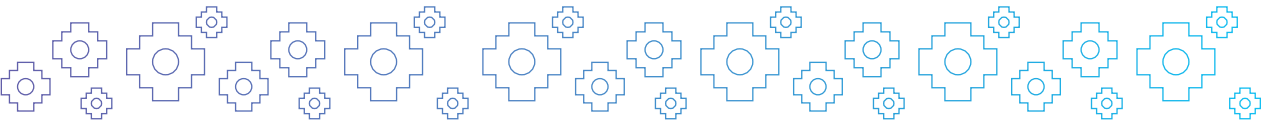
Inti, P'unchaw, Wiñay Illay. El sol, rayo de luz eterna.

Quyilla, Quya Illa. La luna, luz de luna.

Liwiyaq, Illapa. Rayo, ráfaga, Trueno.

Illap, Q'aqchi, Amaru, wiñay Tiksi (Kimsa jukllai). El rayo, el trueno y la serpiente, fundamento eterno.

Mamapacha. La tierra; Pukyukuna. Mayukuna. Manatales.

Rasu. Rit'i, Khunu. Los cerros nevados. Glaciares.

3. Yachaymanta, riqsiymanta ima simikuna

Yachay. V. Saber, ciencia. (Lexico creado por extensión semántica)

Riqsiy. S. Conocimiento. Lexico creado por extensión semántica)

Awqa intuq, awqa yaykuq. adj. Invasor; Awqa intuy, awqa yaykuq. V. Invadir

Munapayaq. Adj. Codicioso.; Munanayana, adj. Codiciable.

Kunaku. s. Consejo; **Kunakupi,** en Consejo; **Kunawa, kunaqi.** Consejero.s.;
Kunay. v. Amonestar, aconsejar, advertir.

Jawcha. Adj. Desalmado, desalmada

Qhapaq. Adj. Rico en virtudes; rico en valores espirituales.

Kay. V. Ser, haber

Kaypi. Adv. Aquí

Kaspa. V. Estando – kani – kaspa. Fv. Ser, estar, existir, siendo

Kachkay. s. Existencia

Masintin. Adv. Entre los dos; **Purantin.** Entre los dos de la misma especie, clase, categoría o forma. **Masi.** adj. Igual, semejante;

Tiksi. s. Principio, cosmos. (Lexico creado por extensión semántica)

Kamay. V. Ordenar, cuidar; gobernar

Allin mikhuy. Sabiduría de la alimentación.

Kunti. Occidente: Tiksipacha. S. Mundo; kunti tiksipacha. Fv. Mundo occidental.

Kay. S. Esencia,

Kachkay. V. Existencia; kay kachkay. Fv. Realidad.

Yachay. v. Saber

Umanchay. V. Comprender; **Kamatsiy.**

Ñusqu. S. Cerebro

Ukhunchay. V. Analizar.

Yuyay. S. memoria.; **yuyaykamay.** S. Intelecto.

Amuyay. V. Conceptualizar.

Sunqu. s. En la concepción del runa quechua, comprende los pulmones, corazón, hígado como sistema que alimenta al cerebro y a todo el cuerpo.

Muyu. S. Ciclo; **Mit'a.** s. período, época.

Kawsanakuy. V. Convivir. Vivir en reciprocidad con todos los seres.

Ruway. V. Hacer, quehacer.

Yachay. V Saber, Ciencia.

Ruk'awiy. S. Tecnología. Herramienta. (Lexico creado)

Quyllur mayu. Vía láctea.

Runa, Runa kay. El ser – estar – siendo, en permanente desarrollo y crecimiento. *Runayay*, hacerse hombre/mujer.

Ruway yachaq. Fv. Hacer ciencia. (Lexico creado por extensión semántica)

Yachayniyuq. S. Con saberes. Sabio, erudito.

Yachaykamayuq. S. Persona que ha logrado comprender

Llaklla. Adj. Sensible

Llullu. Adj, tierno; llullu sunquwan. FN. Con ternura, con cariño.

Kawsaypi yachay. Aprendizaje en la vivencia.

ÑAWIRISQA P'ANQAKUNA

Cruz, Pablo; Crubezy, Eric; Gerard, Patrice (2012). Los adoratorios de altura inkaicos, una mirada desde el cerro Cuzco, departamento de Potosí, Bolivia. Miembro del Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas - FUNDANDES.

Lajo, Javier (2005). Qhapaq Ñan: La Ruta Inka de la Sabiduría. Centro de Estudios Nueva Economía y Sociedad – CENES. Lima, Perú.

Gonçales de Olguin, Diego (1608). Vocabulario de la lengua General de todo el Perv, llamada Lengva Qqvichva o del inca. Universidad Mayor de San Marcos. 3ra Reimpresión. 1989. Lima Perú.

Instituto de Lengua y Cultura de la Nación Quecha y CENAQ (2018). **Diccionario Quechua** castellano, quechua. Cochabamba, Bolivia: kipu.

Montalvo, Adrián (2004). Memorias de convivencia con una familia kallawayá. Curva, Provincia Bautista Saavedra, La Paz. Archivo personal no publicada.

Ministerio de Educacion (2013). Saberes y conocimientos de los Pueblos Indígena Originarios Campesino y Afroboliviano. Quechua. Culturas vivas.

Rostworowski, María (2001). Pachacutec. Inca Yupanqui. Instituto de Estudios Peruanos. IEP. Perú.

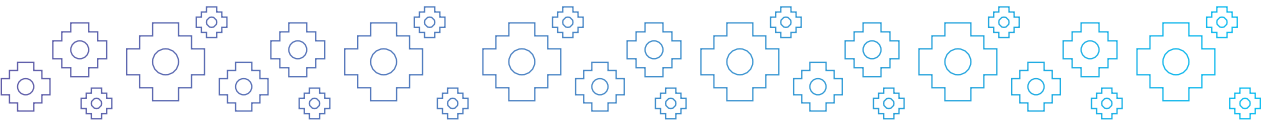
Rosat, Pontacti Adalberto A. (2004). Diccionario enciclopédico Quechua – Castellano del mundo andino. Editorial Verbo Divino, 1era edición. Cochabamba Bolivia.

UNESCO declara al pukllay y el ayarichi patrimonio inmaterial de la Humanidad. (2018) Hacia una Investigación Propia de la Nación Quechua ILC-Q autores varios.

Vallejos, Fermín (1995) Tata Fermin, Yachaq. Realizado por CENDA, Centro de Comunicación y Desarrollo Andino.

Zanchez, Canedo Walter. (2009) Senderos del poder. Redes viales interacción entre los valles la puna y los Yungas de Cochabamba. www.saberes bolivianos.com

YAPA 1.

YAPAYKUNA

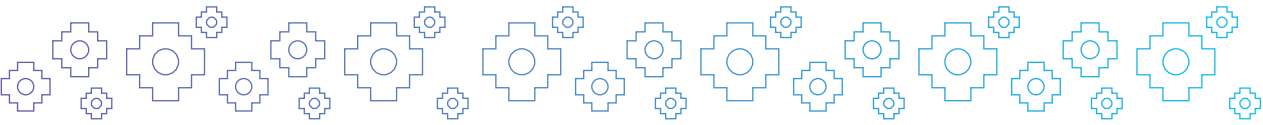
MARU Y° 1. RIQSIQA APUKUNA WAK'AKUNA IMA

APU	WAK'A	Imata yupaychanku	Maypi kachkan
Akhamani	¿...?	Kallpa, illay	Curva, La Paz Provincia Bautista Saavedra
Piliqucha	¿...?	Yaku, miray, kawsay	Curva, La Paz Provincia Bautista Saavedra
Illimani*	¿...?	Illay, kallpa	La Paz, Provincia Pedro Domingo Murillo Potosí, Provincia Quijarro Chuquisaca Provincia Oropeza
Wayna Potosí	¿...?	K'aqchi, wayra	La Paz
Qhapaq lque (Sumaq Urqu)	Inti	Wiñay Illay tiksi	Potosí Ilaqtapi Chuquisaca (Provincia Oropeza)
	Tanga Tanga	K'aqchi, illay, amaru. Wiñay tiksi	Chuquisaca Provincia Oropeza
	Caltama, Tata Q'aqchi	Q'aqchi, Illay, Kallpa	Potosi (Porco y Lipez)
Apu Quiquijana	Uña llama	Miray, Puquy, Kallpa	Chuquisaca (Prov Oropeza) La Paz (Apolo), Cuzco
Chuqichampi	Champi, unancha, atiy	Atiy, Unancha, Ñiqiy	Chuquisaca (Prov. Yamparaez), Cuzco, Arequipa
Pata wasi en Arabate	¿...?	Q'aqchi, Illay, Amaru	Chuquisaca (Prov. Oropeza)
Piquisa	¿...?	¿...?	Potosi
Malmisa	¿...?	¿...?	Potosi
Maragua	¿...?	¿...?	Potosi
Aquillani	¿...?	¿...?	Chuquisaca
Qhapaq Tini,	¿...?	¿...?	Chuquisaca
Sotani	¿...?	¿...?	Chuquisaca
Quichani	¿...?	¿...?	Chuquisaca
Qullakamani	¿...?	¿...?	Chuquisaca
Pacaja	¿...?	Q'aqchi	Potosi (Chaqui, Puna)

Tarachaka	¿...?	Kallpa, Miray	Chuquisaca Provincia Nor Cinti
Puntiti	¿...?	Yaku, Kawsay	Cochabamba
	Wak'a Vacas	Yaku, Kawsay	Cochabamba
Tatala (Vera Cruz)		Miray, Muquy,	Cochabamba
	Surumi	Miray,	Potosí
	Chillqimayu	Miray,	Chuquisaca
Inka Raqay	¿...?	Inti, Kallpa, K'anchay	Cochabamba
	Urkupiña	Kawsay	Cochabamba
Apolo	¿...?	Kallpa, energía	La Paz
Qullqichaka	¿...?	Kallpa, Atiy	Potosí
Sika Sika			Chuquisaca Provincia Oropeza
Churu Killa			Chuquisaca Provincia Oropeza
Suntur Wasi	¿...?		Chuquisaca Provincia Zudañes
Mandinga	¿...?		Chuquisaca Provincia Zudañes
Waynari Punta	¿...?		Chuquisaca Provincia Zudañes, Presto
Inka Llaqta	¿...?		Chuquisaca Azurduy
Inkachaca	¿...?		Chuquisaca Provincia Zudañez, Mojo Coya Cochabamba Provincias Sacaba (Colomi), Misque y Bolívar
Achachi	¿...?		Chuquisaca Provincia Belizario Boeto
Wirkhi	¿...?		Chuquisaca Provincia Belizario Boeto
Katari urqu	¿...?		Chuquisaca Provincia Belizario Boeto
Qalli Qalli			Chuquisaca Provincia Zudañez
Wirkhini	¿...?		Cochabamba Provincia Arque
Thunupa	¿...?		Potosi Provincia Daniel Campos
Mundo	¿...?		Potosi Provincia

Qusqu	¿...?		Potosi Provincia
Wayna P'utuqsi	¿...?		Potosi Provincia
Ubina	¿...?		Potosi Provincia
Chorolque	¿...?		Potosi Provincia
Ismuruku	¿...?		Potosi Provincia
Sapalliri	¿...?		Lipez
Mesa de Plata ¿	¿...?		Potosi Provincia
Trapiche	¿...?		Potosi Provincia
Q'usuña	¿...?		Potosi Provincia
Qhusuquni	¿...?		Oruro Provincia Huanuni
Nina Punta	¿...?	K'ancha, Illay	Chuquisaca Provincia Zudañes

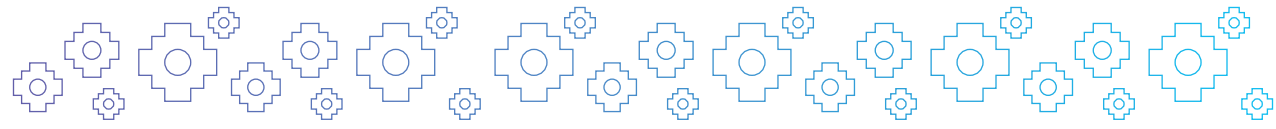
* En Chuquisaca, por información que tenemos hoy esta denominado con Obispo. Falta verificar recurriendo a fuentes del Siglo XVI.

Kay Apukunamanta Wak'akunamanta pisillata yachakun. Chaykunamanta k'uskiyta ruwana kanqa.

**Qhichwa simita kallpachanapaq
QHIRUSIK wasi qhichwa simipi
puquchichkallampuni.**

La presente edición se terminó
de imprimir el mes de xxxxxxxxxxxx de 2022
en Talleres Gráficos KIPUS
c. Hamiraya 122, Telf./Fax: (591-4) 4582716/4237448

